

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

«Агресивна поведінка дітей як чинник сепараційного процесу кризи третього року життя»

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма « Психологія»

Шифр КДРМ

номер залікової книжки

Виконав: студентка II курсу, групи ПП м-20-1 _____ Євстїгнєєва І.В.

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Підпис

Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

Підпис

Потапчук Є.М.

Ініціали, прізвище

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2021

АНОТАЦІЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема дипломної роботи «Агресивна поведінка дітей як чинник сепараційного процесу кризи третього року життя»

Студент І. В. Євстігнєєва

Дипломна робота включає 89 сторінок, 6 таблиць, перелік джерел посилання складає 69 найменувань, 5 додатків.

Ключові слова: агресивна поведінка, сепарація, криза трьох років, симптоми кризи трьох років.

Об'єктом дослідження є сепараційний процес кризи третього року життя.

Предметом дослідження є агресивна поведінка дітей раннього віку як чинник сепараційного процесу.

За результатами дослідження розроблено практичні рекомендації ефективного реагування дорослими на агресивну поведінку дітей в процесі сепарації кризи третього року життя.

Одержані результати можуть бути використані батьками, вихователями та психологами для профілактичної і корекційної роботи з дітьми раннього віку.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ЧИННИК СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В РАННЬОМУ ДИТИНСТВІ.....	10
1.1 Теоретичний огляд поняття психологічної сепарації.....	10
1.2 Особливості психологічного змісту кризи трьох років.....	18
1.3 Проблематика агресивної поведінки дітей під час кризи трьох років.....	25
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АСПЕКТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЯК ЧИННИКА СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ У КРИЗІ ТРЬОХ РОКІВ.....	34
2.1 Організація та методи емпіричного дослідження.....	34
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	38
Висновки до другого розділу.....	56
ВИСНОВКИ.....	58
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	63
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематика агресивної поведінки дітей раннього віку продовжує залишатися однією з актуальних тем у віковій психології та в практичному вирішенні цілого ряду проблем дитячо-батьківських стосунків.

З наближенням дитини до трирічного віку, перед батьками постає непростий виклик. З одного боку, батьки відмічають сплеск негативістських симптомів, які виражаються у підвищеній імпульсивності, емоційній неврівноваженості та агресивній поведінці дітей, що викликає у батьків занепокоєння та невпевненість у виборі ефективних способів взаємодії з дитиною. З іншого боку, молоді батьки відкидають модель виховання дитини, в якій агресивна поведінка дітей регулюється шляхом суворих заборон та контролю з боку дорослих. Такі виховні прийоми як покарання, залякування, регуляції агресивної поведінки дитини за допомогою сорому та провини серед сучасних батьків викликають критику та неприйняття як пережиток минулого. Проте, питання як взаємодіяти з трирічною дитиною і реагувати на агресивну поведінку в цьому віці, для багатьох батьків залишається невирішеним.

В науковій проблематиці наростання негативістських реакцій у поведінці дітей раннього віку та відверта конфронтація дитини щодо дорослого отримала назву кризи третього року життя, або кризи «Я сам». Виникнення так званої кризи обумовлено наростанням сепараційного процесу, котрий покликаний допомогти дитині відділитися від психоемоційного симбіозу з матір'ю, усвідомити свою окремість, своє внутрішнє «Я» та вправлятися у самостійній діяльності.

Актуальність дослідження ролі агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі кризи трьох років представлена великим запитом в психологічній практиці. Часті звернення і скарги батьків на складну поведінку

дітей, можуть бути свідченням низької обізнаності батьків щодо причин і особливостей проявів агресії у дітей зазначеного віку.

Серед теоретичних аспектів дослідження агресивної поведінки дітей в період сепарації, основна увага науковців приділялася виявленню та описанню поведінкових симптомів кризи трьох років, та класифікації цих симптомів у конструктивні, негативістські та невротичні категорії. До проблематики кризи трьох років зверталися у своїх працях Л. Виготський, Б. Ельконін, Л. Божович, Л. Обухова, В. Мухіна, М. Лисина, Кю Поліванова, Т. Гуськова, Ю. Уланова. До зарубіжної когорти науковців, котрі приділяли увагу проблемам зміни соціальної взаємодії дитини з дорослим в період раннього дитинства належать Е. Келер, Ш. Бюлер, М. Малер, Е. Еріксон, А. Валон.

Важливим здобутком у дослідженні проблематики негативістських симптомів в поведінці дитини було виокремлення рядом дослідників, ідеї про те, що зміна в поведінці дитини у бік негативних проявів покликана змінити статус дитини по лінії соціальних стосунків. Л. Виготський вважав перебудову, котра відбувається в трирічній кризі пов'язаною зі зміною соціальної позиції дитини щодо батьків та дорослих. Про вагомість цілеспрямованого протистояння дитини в процесі сепарації зауважує Л. Обухова. Акт протистояння чужій позиції, на думку дослідниці, засвідчує процес формування у дитини власного суб'єктивного внутрішнього світу і допомагає процесу відгородження власного «Я» дитини від «Я іншого» шляхом протиставлення [46]. На думку К. Поліванової використання дітьми заперечної позиції в мові є необхідною умовою процесу суб'єктивації. [50].

Однак, дослідження поведінкових реакцій протистояння та протиставлення дорослому як складової сепараційного процесу не знайшло належного опрацювання в науковій думці. В тому числі, лишилося поза увагою питання проявів агресивної поведінки у спробах дитини протистояти і протиставляти себе дорослому, а також проблематика агресивної поведінки як

чинника, що супроводжує процес психологічного відділення від дорослого, та сприяє внутрішньому суб'єктивному переживанню себе.

Об'єкт дослідження – сепараційний процес кризи третього року життя.

Предмет дослідження – агресивна поведінка дітей раннього віку як чинник сепараційного процесу.

Мета роботи - теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити прояви агресивної поведінки у дітей раннього віку як чинника сепараційного процесу кризи третього року життя.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичний матеріал аспекту сепарації у дітей раннього віку.

2. Здійснити теоретичний аналіз проблеми феномена агресивної поведінки дітей в кризі третього року життя

3. Емпірично дослідити вираження агресії через емоційний, вербальний та поведінковий компоненти.

4. Розробити рекомендації для батьків та вихователів закладів дошкільної освіти у реагуванні на агресивну поведінку дітей в період сепарації кризи третього року життя.

Гіпотеза – агресивна поведінка дітей на етапі кризи трьох років супроводжує активність спрямовану на протистояння та протиставлення себе дорослому, що є необхідною складовою процесу сепарації.

Методи дослідження. Науково-дослідна робота реалізовувалася за допомогою теоретичних та емпіричних методів. Теоретичні методи дослідження представлені аналізом, синтезом, порівнянням та узагальненням наукових джерел з досліджуваної проблематики. Емпіричні методи: спостереження, анкетування батьків та вихователів, експертна оцінка педпрацівників, методика діагностики батьківського ставлення А. Варга - В. Століна, та бесіда з педпрацівниками.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані для подальшої наукової розробки теми агресивної поведінки дітей

раннього віку, для організації діагностичної, профілактичної та корекційної роботи практичних психологів, педпрацівниками у виховній роботі з дітьми раннього віку та батьками для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось у період з червня по жовтень 2021 років у групах раннього віку дошкільного приватного закладу «Лабораторія Маленьких Геніїв» та заклад дошкільної освіти № 10 «Веселка» м. Хмельницький.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження представлено у таких науково-практичних конференціях: II Міжнародна наукова конференція «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень» (м. Київ, 27 серпня, 2021 р.)

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (69 позицій) і додатків. Загальний обсяг роботи складає 94 сторінки

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ В СЕПАРАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ КРИЗИ ТРЬОХ РОКІВ

1.1 Теоретичний огляд поняття психологічної сепарації

Опрацювання тематики міжособистісних стосунків, безперечно, становить одну з важливих задач в системі психологічних знань. Міжособистісні стосунки можна сміливо назвати містком між внутрішнім світом особистості та реальністю, яка її оточує.

Вперше поняття сепарації в структурі визначення «сепарація-індивідуація» було запропоноване М. Мілер в дослідженні процесів відділення від материнської фігури у дітей в раннього віку. До запропонованої нею концепції сепарації ми повернемося нижче. Звертаючись до психоаналітичного словника, який посилається до теорії М. Мілер знаходимо визначення поняття сепарації як інтрапсихічного процесу, котрий є структурним компонентом процесу сепарації-індивідуації, в ході якого індивід набуває переживання себе як незалежного і самостійного від об'єкта [51].

До феномену сепарації в психології підходять з точки зору розуміння цього явища як відділення взаємозначимих суб'єктів один від одного. В результаті відділення відбувається перебудова стосунків між суб'єктами, а також емоційна, когнітивна та функціональна незалежність один від одного.

Структурна складова процесу сепарації представлена когнітивним, поведінковим, емоційним, та комунікативним компонентами. Перший компонент представлений формуванням особистісної ідентичності та автономії, атитюдною та функціональною незалежністю. Емоційний фактор містить в собі опанування сепараційної тривоги, почуття провини за відділення, відхід від надмірної залежності у схваленні та підтримці збоку, а також здатність відчувати себе безпечно поруч з іншими.

Комунікативний компонент психологічної сепарації репрезентований трансформацією стосунків між учасниками сепарації у якісно нові відносини.

В таких стосунках кожен із сепарантів сприймає іншого як відмінного від себе, визнає відмінності і зберігає емоційний зв'язок з іншим не розриваючи його [27, с.100].

Сепарація в когнітивно-поведінковому аспекті відбувається завдяки досягненню особистісної ідентичності та особистої автономії. Людина буде мати власні унікальні цінності, мотивацію, буде здатна робити свій особистий вибір, може орієнтуватись у світі опираючись не лише на зовнішні соціальні правила, а й на внутрішні критерії та орієнтації [28].

Інтерес до психологічної сепарації традиційно виникав в контексті розробки таких понять як «прив'язаність», «дитячо-батьківські стосунки», «диференціація». В наукових публікаціях до феномена психологічна сепарація застосовуються різні акценти. Явище сепарації описують як притаманне індивідам різного віку, котрі проживають різні види міжособистісних стосунків та перебувають у різних життєвих ситуаціях. Дехто з авторів виділяє дві сфери дослідницької уваги феномену сепарації. До них можна віднести: суб'єктів сепарації та ситуації сепарації (порушення чи розрив прив'язаності, втрата, депривація). Зазначені вище аспекти представляють формальний рівень тематики. Окрім них в проблематиці психологічної сепарації присутній інтрапсихічний компонент, зокрема, термін «сепарація» застосовується в роботах школи «об'єктних відносин», для позначення ситуації не тоді, коли одна людина покидає іншу, а для описання процесу суб'єктивного переживання втрати частини Его в результаті втрати значущого об'єкта [27, с.98]. Проте, для успішного проходження сепарації необхідні зміни, котрі належати до трансформації міжособистісних стосунків та їхнього емоційному компоненту. Нерідко дорослі люди, котрі пройшли сепарацію в поведінковому та когнітивному плані, демонструють емоційну незрілість та надмірну емоційну реакцію в стосунках зі значущими людьми.

Одним з перших, хто почав розмірковувати про сепарацію як інтрапсихічний феномен в міжособистісних стосунках був З. Фрейд. В статті «Печаль та меланхолія» З. Фрейд зауважує, що «Печаль завжди є реакцією на

втрата близької людини», і описує необхідність печалі для психічного відділення від об'єкта любові в ситуації його втрати [63, с.213]. На думку автора, втрата об'єкта любові переживається як втрата частини Его, а емоційне відділення проходить через проживання почуття печалі. Завдяки печалі, психічна енергія відокремлюється від втраченого об'єкта, з тією метою, щоб внутрішнє «Я» могло звільнитися від попередньої прив'язаності та могло спрямовувати психічну енергію на інші об'єкти. Такий погляд автора має цінне значення для розуміння емоційному компоненту сепарації. [33]. Будь-яке психічне відділення означає завершення попередніх стосунків, котрі важливо оплакати задля того, щоб відпустити їх і дати можливість з'явитися новим зв'язкам і відносинам.

Дж. Боулбі, прихильник теорії прив'язаності, як одну з біологічно важливих і вітальних потреб індивіда, досліджував різні типи прив'язаності. Сепарацію розглядав як процес відділення від матері. Сепарація, описана Дж. Боулбі, була результатом вимушеної розлуки з матір'ю чи особою, котра її заміняла. Спостереження за дітьми, котрі перебували в дитячих притулках і потребували материнського тепла та уваги, показали високий рівень агресії в реакціях на примусову сепарацію зі значущим дорослим. Емоційна реакція на вимушену сепарацію дітей від батьків проходила три фази: протест (супроводжувався плачем, притулянням до батьків і криком після того, як батьки йшли); після цього наступала фаза відчаю, котра виражалася в апатії, відмові їсти, почутті безнадійності та байдужості до світу, який оточував дитину; завершальною була фаза відчуження, дитина починала поводити себе так, ніби вона не впізнавала свою матір, коли та приходила провідати її. Коли після розлуки, мати забирала дитину додому, то дитина не проявляла жодних ознак прив'язаності до матері. Проте, з часом дитина починала «прилипати» до матері, і проявляти тривогу з приводу ймовірної розлуки, а також проявляла гнів у зв'язку з такою можливістю [14, С. 71-72].

Феномен сепарації розглядався автором в контексті вимушеної розлуки дитини з матір'ю або зі значимою дорослою фігурою. Автор наводить

приклади з життя вихованців дитячих притуків, які проявляли агресію або пасивно-агресивну реакцію до працівниць притулку, котрі лишали заклад на певний період часу, а потім поверталися.

Ж. Кінодо представляє психологічну сепарацію як розлуку в міжособистісних стосунках, в яких один з суб'єктів визнає присутність іншого як значимого, але відмінного від себе індивіда. На думку автора, процес сепарації має паралелі з раннім розвитком Его, встановленням розмежувань між Я та іншими [34].

Найбільш детально зміни, які відбуваються в психіці дитини під час сепарації від матері описала М. Малер. Дослідниця для позначення цього процесу вживає термін «сепарація-індивідуація». Власне «сепарація» в даному термінологічному тандемі означає вихід дитини із симбіотичного зв'язку з матір'ю, побудову кордонів від матері та відділення від неї. «Індивідуація» означає розвиток внутрішньопсихічної автономії сприйняття, мислення та пам'яті [42, с. 21].

Опираючись на порівняльний аналіз розвитку нормальних і психотичних дітей дослідниця виділяє кілька етапів в процесі сепарації.

Перший етап – нормальна аутистична фаза, вона триває від народження до першого місяця життя. Дитина зовсім мало сприймає інформації від зовнішніх стимулів, за словами автора така особливість психіки носить назву «стимульний бар'єр». Переважну більшість інформації дитина отримує через інтерорецептивні відчуття, найважливішою задачею організму в цей час є підтримка гомеостазу.

Другий етап – нормальна симбіотична фаза, триває від 1,5 до 5-6 місяців. Для цієї фази характерним є те, що дитина перемикає свою увагу із внутрішніх відчуттів на зовнішні подразники та починає помічати, що джерелом задоволення потреб є мати. На даній фазі сепарації починає формуватися важлива філогенетична властивість - формується відчуття єдності з матір'ю, яка в майбутньому стане основою для створення всіх міжособистісних стосунків.

Третій етап – фаза сепарації-індивідуації, триває від 5-6 місяців до 2-х років. Цей проміжок включає чотири субфази: диференціація, субфаза практики, субфаза возз'єднання, субфаза консолідації індивідуальності та початок формування емоційного константа об'єкта [42].

Субфаза диференціації (5-9 місяців) характеризується підсиленням інтересу дитини до навколишнього світу, до розглядання всього навкруги, особливу увагу в цей момент привертає материнське обличчя. Дитина намагається знаходити відмінності у своєму тілі та тілі матері. Дитина тренується використовувати своє тіло, може віддалятися від матері і повертатися до неї.

Субфаза практики (9-15 місяців) – дитина починає більш активно досліджувати навколишній світ завдяки розвитку ходи. Енергія, інтерес спрямовані на дослідження світу, котрий оточує дитину. Потяг до дослідження стає надзвичайно сильним і може ненадовго притуплювати відсутність матері.

Субфаза возз'єднання (16-24 місяці) – в цей проміжок переважають дві протилежно направлені тенденції: з одного боку, дитина продовжує відчувати сильний інтерес у дослідженні навколишнього світу, що потребує віддалення від матері, з іншого боку – потреба повертатися і возз'єднуватися з матір'ю. Саме в цей час дитина може відчувати амбівалентні почуття до матері. Так жага досліджувати нове штовхає дитину від матері, при цьому дитина може відчувати роздратування на матір, а бажання возз'єднатися з матір'ю у свою чергу провокує негативні емоції на розлуку з нею. Тому, нерідко матері відчувають збентеження та занепокоєння на одночасне бажання дитини діяти більш автономно та вимагання розділяти з ними кожен момент їхнього життя [41, с. 43].

Остання четверта субфаза за спостереженнями дослідниці не має чітких вікових меж, але знаменується тим, що з досягненням дитиною трирічного віку починається становлення чітко окресленої індивідуальності в деяких окремих аспектах та початок формування константного образу матері [42, с. 165].

М. Маллер вважає, що підсумком всіх етапів сепарації – індивідуації є інтеграція як позитивних, так і негативних репрезентацій «Я» і значущого об'єкта, що зумовлює сприйняття дитиною себе і матері як незалежних один від одного, цілісних істот, котрі наділені як хорошими, так і поганими якостями [48, с. 181].

Заслуговують на увагу погляди Дж. Хофмана у підході до розуміння природи сепарації. Аналізуючи процес відділення юнаків від батьківської сім'ї, автор виділяє чотири основні етапи процесу сепарації. Перший етап репрезентований конфліктологічною незалежністю, яка виражається у відсутності почуття провини, тривоги, злості, недовіри у стосунках з батьками. Другий етап – атитюдна незалежність, проявляється в опорі на власні переконання, які не співпадають з переконаннями і поглядами батьків. Третій етап – емоційна незалежність, або незалежність від емоційної підтримки з боку батьків, відсутність у потребі звіритися чи опиратися на схвальну і підтримуючу позицію батьків. Четвертий етап - функціональна незалежність, проявляється у самостійному прийнятті рішень без звернення за допомогою до батьків [25, с.16]. Описані автором етапи проходження сепарації стосуються періоду юності, коли особистість фізично і психічно здатна витримувати певне напруження для реалізації задач сепарації. Проте, даний підхід не дозволяє аналізувати сепараційний процес в ранньому віці.

А. Варга дає визначення сепарації як процесу набуття людиною почуття власно «Я», котре є вираженням незалежної і самостійної особистості, котрій належить право вибору. Дослідниця описує, так звані, зміни першого порядку, до яких належить фізичний акт розлуки, та другого порядку, котрі відображаються у трансформації емоцій, міжособистісних взаємодій між учасниками сепарації. Емоційно незалежна людина не буде відчувати провини, якщо її думки та вчинки не відповідатимуть очікуванням батьків чи іншим значущим фігурам. Така особистість може шкодувати, що хтось розчарований його позицією, але при цьому її власний емоційний простір не

буде порушений, адже ним володіють не інші люди, а сама особистість [16, с.29].

Досліджуючи феномен психологічної сепарації Т. Ситько, розглядав його через призму дитячо-батьківських стосунків і трансформацію цих стосунків в результаті сепараційного процесу. З позиції автора сепарація визначається як «послідовне усвідомлення людиною, котра підростає та її рідними своєї відділеності, а також емоційне проживання цього процесу під час якого, формується почуття незалежності та відбувається побудова власної унікальної особистої ідентичності кожного з учасників процесу» [59, с. 110]. Згідно з вказаним визначенням, феномен сепарації виражається у двох векторах: інтрапсихічному – усвідомлення себе як окремої, самостійної особистості, та міжособистісному – трансформація дитячо-батьківських стосунків та зміна ієрархічної моделі, в якій влада і відповідальність за життя та вибір належать уже не батькам, а самій людині.

Процес психологічної сепарації, котрий за спостереженнями представників психоаналітичної школи розпочинається в малюків у віці 4-5 місяців з виходом із нормального аутизму і проявом емоційного і моторного поживлення, все ж не завершується в межах раннього віку.

Процеси відділення та автономії супроводжують людину протягом наступних вікових етапів. А. Маленова виділяє кілька етапів сепарації. Перший етап відповідає повному єднанню дитини з матір'ю, протікає в перинатальний період. Єднання реалізується через забезпечення всіх необхідних процесів життєдіяльності дитини через материнський організм. Другий етап – біологічна сепарація, яка дає можливість організму дитини прожити без організму матері. Це є першим кроком на шляху їхнього розділення. Третій етап – рухова сепарація, настає в той момент коли дитина починає ходити та активно досліджувати навколишній світ. Четвертий етап сепарації – комунікативна сепарація, входження в коло спілкування дитини інших дітей та інших значущих дорослих. П'ятий етап – когнітивна сепарація, характерна для підліткового віку і сприяє розвитку здібності приймати

самостійно рішення. Шостий етап – соціальна сепарація, виражається у відділенні в проживанні, матеріальній незалежності та створенні власної сім'ї [41, с.29].

Розглянувши викладені вище погляди авторів про феномен психологічної сепарації, ми можемо зробити висновки про те, що процес сепарації є невід'ємним та необхідним явищем розвитку і становлення психологічного дорослішання людини. Ранні стосунки між матір'ю і дитиною, з усіма особливостями їх формування і розвитку, відіграють значний вплив на подальше життя людини та побудову міжособистісних стосунків.

Отже, узагальнюючи погляди, які були висунуті дослідниками, ми можемо вважати, що психологічна сепарація – це явище психологічного відділення суб'єктів один від одного. В результаті сепарації відбувається трансформація стосунків між суб'єктами через досягнення когнітивної, емоційної та поведінкової незалежності від партнера без розриву цих стосунків. Стосунки між батьками і дітьми складають первісну систему стосунків, в яких відбувається психологічна сепарація, яка часто стає зразком для сепарації у міжособистісних стосунках в дорослому житті.

1.2 Особливості психологічного змісту кризи трьох років

Одним з життєвих етапів, що без перебільшення має визначальний вплив на індивідуальний та соціальний розвиток людини є період раннього дитинства. Саме цей час знаменується появою у психіці дитини низки новоутворень, які надалі будуть впливати на формування її особистісних якостей, психоемоційної зрілості, міжособистісних зв'язків у соціумі.

Період раннього дитинства - це віковий проміжок, на якому дитина вступає в абсолютно новий тип взаємодії з дорослим. Ця новизна проявляється у прагненні дитини «відділитися» від дорослого, домогтися певної автономії у діях, бажанні впливати на вибір та прийняття рішень, чого раніше за дитиною не спостерігалось. До дворічного віку вона швидше нагадувала стороннього

спостерігача за своїм життям, якому було байдуже у що мама одягне, коли забере додому з прогулянки, яку іграшку купить. Та з початком третього року життя, ситуація кардинально змінюється. Дитина вступає в активну фазу процесу психоемоційної сепарації, відділення від значущого дорослого, розпочинається становлення особистості [30, с. 35].

Процес психоемоційного відокремлення дитини від дорослого в науковій літературі отримав назву «кризи третього року життя» або кризи «Я сам». Цей час, безперечно, є непростим для батьків. Дитина стає дратівливою, конфліктною, інколи навіть некерованою, проявляє агресивну поведінку до батьків. Саме на цьому етапі, агресивна поведінка дитини набуває характеру адресності, дитина транлює про своє незадоволення не у простір, а конкретно до матері, чи іншого дорослого.

На сьогодні, в науці відсутнє чітке визначення поняття агресивної поведінки, через неоднозначність і складність її проявів.

Щоб орієнтуватися в природі агресивної поведінки важливо з'ясувати зміст і значення поняття «агресія».

Вивчення агресивної поведінки здійснюється у багатьох галузях наукової діяльності: психології, психіатрії, біології, соціології та ін. Оскільки людина є біопсихосоціальною істотою, то дослідження феномену агресивної поведінки не може обмежуватися лише однією галуззю науки, а повинне нести в собі комплексний, мультидисциплінарний підхід. В рамках таких природничих наук як біологія, нейрофізіологія, біохімія були здійснені відкриття, котрі допомогли підійти до вивчення природи агресивної поведінки більш системно, що дозволило з'ясувати біологічні фактори виникнення агресії та її ролі у поведінці людини. Дослідження нейрофізіологів дали можливість відкрити локальні центри, котрі стимулюють або пригнічують агресивні реакції. Дослідження в області біології сфокусувати увагу на функціях і задачах агресії.

Важливою проблемою в дослідженні феномену агресивної поведінки є етимологічна неоднозначність слова «агресія». Походження терміну агресія

відносять до латинського «agredidi», що означає напад, проте, він не має загального визначення [43, с. 15].

В «Критичному словнику психоаналізу» Ч. Райкрофта агресія розглядається як інстинкт, гіпотетична сила або першопричина, котра збуджує цілий ряд почуттів та дій. У розумінні агресії як синоніма деструктивності виникають суттєві розбіжності в тому, чи є агресія первісним потягом (інстинктом) чи це реакція на фрустрацію. Розбіжності виникають також стосовно того, чи є агресія інстинктом зі своїми цілями чи вона лише постачає енергію, котра дозволяє Его подолати перешкоди на шляху до задоволення потреб. Також, посилаючись на словник знаходимо, що розуміння агресії як ненависті і деструктивної поведінки суперечить етимологічному значенню (ad.giadior: я просуваюся в напрямку до...), так і традиційному розумінню агресії як самовпевненості, динамізму, потягу, експансивності [52].

У «Великому психологічному словнику» В. Зінченка та Б. Мещерякова агресія пояснюється як мотивована деструктивна поведінка, котра суперечить нормам співіснування серед людей, несе шкоду як людям, так і предметам та є причиною психологічного дискомфорту [12, с. 16].

Досліджуючи агресивну поведінку, науковці звертають увагу на різноманітність її аспектів. Так, Е. Фром поняття «агресія» вживав стосовно поведінки, котра спрямована на самозахист індивіда і є реакцією на порушення його безпеки. Така агресія має оборонний і вмотивований характер і відноситься автором до доброякісної агресії. Також Е. Фром виділяв злякисну агресію, котра зустрічається лише серед представників людського роду та абсолютно відсутня у тваринному світі. Злякисна агресія на думку автора проявляється у невмотивованому вбивстві та знущанні з собі подібних, а також супроводжується почуттям задоволення, чого немає серед тварин [64].

Якщо розглядати агресію як явище соціального характеру, слід зазначити погляди Ф. Аллана, котрий описує агресію як внутрішню силу людини, котра допомагає протистояти зовнішнім несприятливим факторам.

[4, с. 6]. Подібні погляди на агресію як на адаптивну поведінку належать Д. Кречу, Р. Крачфілду та Н. Лівсону, котрі схиляються до думки, що агресія у простій формі може бути актом атаки на перешкоду чи перепону, і в цьому плані вона є вираженням адаптивної поведінки [37, с. 93,].

Про вмотивованість агресивної поведінки зауважує С. Єніколопов. Мотивація може бути явна і прихована, виходячи з цього положення вчений розмежовує три функції агресивної поведінки: захист власного «Я», вибух і зняття психологічного напруження, досягнення цілей [31].

Визначаючи поняття «агресія» Л. Семенюк вважає, що у прямому значенні цього слова, воно виражає поведінку нападу за власною ініціативою з метою захоплення. Проте, на думку автора, агресія може бути виражена не лише дією, але й бажанням напасти, і станом ворожості [58].

На думку А. Реана, агресивність є притаманною рисою людини, котра завжди готова агресивно реагувати. Така риса ґрунтується завдяки потенційно агресивному сприйняттю та інтерпретації ситуації, що є стійким особистісним сприйняттям навколишньої реальності [53, с. 4].

Розглянувши погляди дослідників на поняття агресія та вираження її у поведінці можемо говорити, що агресивна поведінка має як негативне значення, так і позитивне, що виражається в потребі адаптуватися до середовища, забезпечити замозахист, спрямувати сили для подолання перешкод і досягнення власних цілей.

Якщо розглядати феномен агресивної поведінки у дітей раннього віку, то вперше «агресивні симптоми» дітей цього віку описала Е. Келлер в роботі «Про особистість трирічної дитини». Вона виділяла сім симптомів, серед яких: негативізм, впертість, норовливість, свавілля, бунт, обезцінення і деспотизм [46]. Слідуючи цій класифікації, Л. Виготський об'єднує їх у семисузир'я кризи третього року життя, і наголошує, що вони на стільки очевидні, що помітити їх можна навіть неозброєним оком [21, с.368-375]. Яскравість і вираженість симптомів обумовлені зміною у поведінці, високою емоційною експресією, нестриманістю, появою словесного протистояння дорослій позиції. Л.

Виготський аналізуючи походження емоцій інстинктивних потреб, приходять до думки, що емоції є результат оцінки організмом свого співвідношення з середовищем. Емоції виникають в «критичні та катастрофічні хвилини поведінки», в той момент, коли рівновага між організмом та середовищем порушується. Емоції з точки зору автора являються не пасивним станом організму, а спонукають його до активної дії, стимулюють, регулюють його взаємодію з навколишнім середовищем і визначають поведінку [9, с. 159].

Б. Єльконін кризу «трьох років» відносить до так званих «великих криз», які розділяють епохи розвитку. В цьому випадку криза розділяє епоху раннього дитинства і дитинства [66, с. 6 -20].

Серед новоутворень, які з'являються у психіці дитини в результаті сепараційного процесу науковці відносять бажання дитини до автономії. Згідно з концепцією Е. Еріксона, дитина у віці трьох років переживає конфлікт розвитку, котрий пов'язаний з можливістю керувати своєю поведінкою. Бажання дитини до самостійності стає причиною суперечок і конфліктів між дитиною та дорослим [68].

Л. Божович до новоутворень в психіці трирічної дитини відносить виникнення слова «Я». Поява цього нового феномену, на думку автора обумовлена потребою в реалізації і становленні свого внутрішнього Я-образу. Поряд з виокремленням «Я», на думку, автора виникає ще два новоутворення: самооцінка та бажання відповідати очікуванням дорослих. Реалізація цих двох потреб нерідко призводить до суперечливих тенденцій у поведінці дитини. Перед дитиною постає вибір: йти за власним покликом чи слідувати тому, чого чекають від неї дорослі. Саме цей внутрішній конфлікт, допомагає усвідомлювати себе як окрему від матері особу, з власними бажаннями, особливостями та інтересами [11].

Однак, дослідники описуючи нові конструкти в психічній реальності дітей раннього віку не виділяють механізми за допомогою яких дитині вдається усвідомлювати та захищати власну внутрішню потребу відрізнятись

від дорослого, діяти опираючись на власні внутрішні імпульси, а не на побажання дорослого.

Досліджуючи новоутворення у поведінці дітей трирічного віку М. Лисина відмічає появу неочікуваної реакції дитини у звичній ситуації з можливим афективним відреагуванням. І такі реакції не співрозмірні між силою прояву та причиною, яка цю реакцію викликала. Також автор, приділяє багато уваги ролі розвитку мови як фактора, який спонукає до формування образу самого себе. В ранньому дитинстві велике значення має афективний компонент самопізнання. На думку автора він виявляється у власному емоційному ставленні дитини до себе, яке формується завдяки емоційному віддзеркаленню та відношенню до неї дорослого [39]. Вказуючи на афективний компонент самопізнання як процесу самосвідомості у дітей раннього віку, автор не достатньо приділяє уваги тій частині негативних афективних реакцій дітей, які транслює дитина у бік дорослого з приводу незадоволення прагнень та імпульсів, які вона вже розпізнає як свої.

К. Поліванова розглядає кризу трьох років в контексті ідеї «об'єктивації-суб'єктивації», віддаючи вагоме значення розвитку мови, як рушійної сили суб'єктивному переживанню себе. Поява в мові дитини слова «Я», а також протилежностей «хочу - не хочу», «буду - не буду» спонукають дитину усвідомити, що вони означають, а також штовхають до експерименту, закріпити ці слова у дії. Так, на думку автора формується образ «Я - діючий». Діяльність дитини всупереч звичній ситуації призводить до використання заперечної позиції «не хочу» і є необхідною умовою процесу суб'єктивації [50, с. 57].

Запропоновані автором погляди, безперечно підтверджують важливість розвитку мови у процесі сепарації та формуванні самосвідомості завдяки появі перших заперечних конструкцій з частками «не». Проте, залишаються не розкритими питання вербальної агресії в словесних протиставленнях, та сили афективних реакцій, що супроводжують процес суб'єктивації.

Не секрет, що спалах протестної активності у дітей раннього віку викликає цілу низку оцінювальних і негативних реакцій з боку батьків та дорослих, котрі безпосередньо включені у виховний процес. Як правило, поведінка дитини з яскраво вираженими компонентами агресії у бік дорослого несе виключно негативну конотацію і розцінюється дорослими як недоліки у вихованні, чи негативні риси характеру. На нашу думку, таке сприйняття формується не лише через брак знань дорослих про особливості даного віку, а й тому, що вищевказані симптоми супроводжуються у дітей високим рівнем емоційного відреагування зі знаком мінус. Підтвердженням цьому знаходимо в Б. Ельконіна, який зазначає, що бажання дитини трирічного віку носять форми афекту [67 с. 106]. Дитина повністю захоплена своїм бажанням і найменше заперечення з боку дорослого може викликати шквал негативних емоцій. Багато факторів у супротивній позиції дітей являються на думку батьків неочікуваними та немотивованими. Діти проявляють образу чи гостру афективну реакцію на зауваження або критику [45, с.74].

Про важливість цілеспрямованого протистояння в процесі сепарації зауважує Л. Обухова. Акт протистояння чужій позиції засвідчує формування у дитини власного суб'єктивного внутрішнього світу і сприяє процесу відгородження власного «Я» від «Я іншого» саме шляхом протиставлення [46].

Отож, протистояння та протиставлення позиції іншого, певною мірою можна вважати проявами агресивної поведінки, яка супроводжується емоційним напруженням, поведінковою та вербальною реакціями.

Як зауважує А. Валон усвідомлене протиставлення себе іншим з'являється починаючи лише з трирічного віку. Важливими є погляди А. Валона на взаємозв'язок емоцій з початками осмисленої поведінки та формування наміру. Емоційний зміст ситуації переживається до її логічного осмислення. Така первісна, інтуїтивна форма сприйняття, за словами автора являє собою первісну форму розуміння [7, с. 123].

Зауважуючи на ролі емоцій у розвитку процесів осмислення та усвідомлення, автор все ж не вказує яке місце належить агресивним поведінковим аспектам в процесі усвідомлення під час протиставлення себе іншому. Якою поведінкою, емоціями, словами дитина підкріплює протиставлення, наскільки ці компоненти яскраво виражені по силі, реактивності та характеру.

На нашу думку, агресивному компоненту в поведінці дитини як одному з чинників сепараційного процесу кризи трьох років не було приділено належної уваги в дослідженнях раннього дитинства. Хоча, ряд дослідників чітко вказує на виникнення негативізму та проявів протистояння та протиставлення дитини дорослому.

Отже, проблематика агресивної поведінки дітей у проходженні кризи трьох років не отримала належної уваги у вивченні агресивних механізмів як внутрішньо психічних імпульсів, завдяки яким можливе протиставлення себе дорослому і протистояння чужій позиції, як факту підтримки власного мотиву чи дії.

1.3 Проблематика агресивної поведінки дітей під час кризи трьох років

Недивлячись на критерії, котрі лежать в основі вікової періодизації, межі раннього дитинства окреслюються більшістю авторів в період від одного до трьох років. Як відомо, криза трьох років пов'язана із завершенням раннього дитинства і переходом до дошкільного віку. Цей етап в житті дитини, як зауважував Л. Виготський протікає досить яскраво і за висловлюваннями Б. Єльконіна відноситься до так званих «великих криз», котрі розділяють епохи

розвитку. Криза трьох років проявляється у багатьох новоутвореннях, котрі пов'язані з новоутвореннями, що передували кризі першого року життя.

На кінець раннього дитинства дитина досягає надзвичайно великих успіхів у цілому ряді умінь і навичок: самостійно пересувається в просторі, вміє говорити, опановує навички самообслуговування, виражає протест. Дитина здійснює величезний стрибок у розвитку [44, с. 118]. Як уже нами зазначалося у попередніх розділах, початок кризи трьох років пов'язаний з розвитком самосвідомості і самоконтроля. З появою цих збідностей у дитини виникає бажання до самостійності автономії, активність дитини зростає в значній мірі, але в той самий час дитина ще не навчилася регулювати свої емоційні стани і їй ще важко справлятися з внутрішнім напруженням.

На думку дослідників, криза трьох років проявляється через конструктивні, негативістські та невротичні категорії симптомів [60, с. 27]. Вивчення симптомів кризи трьох років розпочалася з виявлення неативістських симптомів Е. Келлер, Ш. Бюлер, а згодом Л. Виготським, котрий вводить поняття першого і другого пояса симптомів. До першого пояса належить «семисузир'я симптомів», а до другого – невротичні реакції. Невротичні реакції у дітей, на думку автора, обумовлені глибокими внутрішніми змінами і переживаннями, котрі відображаються у соціальній та афективній сфері життя дитини. Дитина переживає внутрішній і зовнішній конфлікти, що може позначатися на її поведінці та емоційному вираженні [21, с. 373]. Підсумовуючи значення кризи трьох років, Л. Виготський наголошує на її значенні по лінії соціальних стосунків дитини. Негативістська симптоматика і невротичне підкріплення, на думку автора, є свідченням того, що дитина починає мотивувати свої вчинки не змістом ситуації, а стосунками з іншими людьми. Основна перебудова, котра відбувається в трирічній кризі пов'язана зі зміною соціальної позиції дитини стосовно батьків та інших людей, відбувається криза особистості, що виражається у ряді вчинків, котрі пов'язані проявами особистості дитини

[21, с. 374-375]. Не дивлячись на критерії, котрі лежать в основі вікової періодизації, межі раннього дитинства окреслюються більшістю авторів в період від одного до трьох років. Як відомо, криза трьох років пов'язана із завершенням раннього дитинства і переходом до дошкільного віку. Цей етап в житті дитини, як зауважував Л. Виготський протікає досить яскраво і за висловлюваннями Б. Єльконіна відноситься до так званих «великих криз». Криза трьох років проявляється у багатьох новоутвореннях, котрі пов'язані з новоутвореннями, що передували кризі першого року життя.

Розглядаючи конструктивну складову кризи трьох років, звернемося до поглядів Е. Еріксона, котрий вважав, що дитина у віці приблизно 3 років переживає конфлікт розвитку, що пов'язаний з можливістю керувати власною поведінкою. Виникнення і становлення автономії та самоконтролю як важливих соціальних здобутків будуть залежати від батьківської позиції до цієї автономії. При жорсткому обмеженні та контролі з боку батьків самостійності та автономії у дитини, вона може вирости невпевненою у своїх силах. Прагнення дитини до самостійності з одного боку та обмежувальна позиція дорослого з іншого, викликають суперечність в міжособистісних стосунках, котра, на думку автора, є психологічним механізмом кризи трьох років [68].

Б. Єльконін в кризі трьох років виділяє такі новоутворення як особиста діяльність та усвідомлення «Я сам». Відділення себе від дорослого спричиняє до іншого розуміння дорослого. До трьох років фігура дорослого і власне «Я» дитини були ніби на другому плані, основний інтерес концентрувався на предметах та на захопленні власними діями з цими предметами [66, С. 6-20].

Л. Божович кризу трьох років пов'язує з новоутворенням, котре виражається у виникненні слова «Я», а також з появою потреби у ствердженні та реалізації власного «Я». Поряд з системою «Я» виникають інші новоутворення, такі як самооцінка та прагнення відповідати запитам дорослих. Саме ці прагнення призводять до суперечності в поведінці дитини. Наявність одночасно сильних і протилежно спрямованих афективних

тенденцій: діяти відповідно до власних бажань і відповідати запитам батьків, ведуть до внутрішнього конфлікту, що створює амбівалентне відношення до дорослих і надає поведінці дитини суперечливого характеру [11].

Т. Гуськова в контексті аналізу феноменів кризи трьох років розділяє об'єктивну та суб'єктивну кризи. До об'єктивної кризи відносить якісно нове в психічному житті дитини, до суб'єктивної кризи – загальну картину симптомів, котрі супроводжують об'єктивну кризу. На думку автора криза сприяє появі у дитини двох яскраво виражених рис: вразливості та непередбачуваності у поведінці. Опираючись на виявлення цих основних характеристик в житті дитини, автор виділяє в поведінці дитини два «пояса» симптомів. До них належать симптоми представлені досягненнями в предметно-практичній сфері, і симптоми пов'язані зі стосунками дитини і дорослого [50, с. 31].

Перейдемо до розгляду симптоматики кризи трьох років. Як уже неодноразово зазначалося, перші спроби описати симптоми кризи трирічного віку належать Е. Келлер у праці «Про особистість трирічної дитини». Дослідниця виділяє такі негативістські симптоми як впертість, норовливість, негативізм, свавілля, знецінення дорослих, протест-бунт, деспотизм [46]. Надалі Л. Виготський детально розкриває зміст негативістських симптомів описаних Е. Келлер. Ці найбільш виражені симптоми Л. Виготський назвав першим поясом симптомів або «семисузир'ям» кризи трьох років. Окрім першого поясу автор виділяє ще другий пояс симптомів, котрий є наслідком основних симптомів з подальшим вираженням їх у невротичні реакції.

Розглянемо основні симптоми за Л. Виготським. Перший симптом, котрий описує автор у кризі трьох років є негативізм. До негативізму Л. Виготський відносить таку поведінку дитини, коли дитина чогось не хоче тільки з тієї причини, що це запропонував дорослий. Негативізмом є реакція на пропозицію дорослих, а не на зміст самого прохання. Від непослуху, за спостереженнями автора, негативізм відрізняється двома важливими компонентами. Перший – реакція дитини залежить не від контексту самої ситуації, а від соціальної складової ситуації, тобто відношення до іншої

людини. Другий – у дитини з'являється нове відношення до власного афекту. Це виражається у тому, що дитина не діє слідуючи власному бажанню чи наміру, а всупереч йому. Цей новий аспект в поведінці дитини вже не відповідає попередній тенденції, коли дитина була повністю захоплена власним бажанням, по суті повністю належала власному афекту [21 с. 369].

Другий симптом – впертість. Виготський розмежовує впертість і наполегливість. Коли дитина чогось хоче і наполегливо намагається цього досягнути, це не буде впертістю, це буде наполегливість, котра зустрічається і до кризи трьох років. Л. Виготський вказує на дві ознаки, котрі якісно відрізняють впертість від наполегливості. Перша ознака, спільна з негативізмом і має відношення до мотиву. Друга ознака – проявляється відношенням дитини до самої себе. Дитина наполягає на своєму бажанні, не стільки тому, що їй це потрібно, а тому що вона про нього сказала. Цінність і значущість ситуації зміщується з предмета на саму дитину, її бажання для неї стають надто цінними.

Третій симптом – норовливість, її характерною рисою є безликість. Якщо негативізм спрямований проти дорослого, котрий спонукає дитину до якоїсь діяльності, то норовливість спрямована проти норм виховання, сімейних правил. Складається норовлива установка не стосовно дорослого, а стосовно всього способу життя, котрий склався у дитини до трирічного віку і до норм, які пропонуються дитині. Норовливість від впертості відрізняється тим, що вона спрямована зовні і викликана наміром наполягати на власному бажанні. Автора звертає увагу на те, що до цього дитина могла бути піддатлива, м'яка, та з настанням норовливого періоду дитина проявляє незадоволення і навіть бунт до того, з чим вона мала справу раніше [21, с. 370-371].

До четвертого симптому Л. Виготський відносив свавілля. Суть його полягає в тенденції дитини до самостійності. Дитина хоче робити все сама, чого раніше за нею не спостерігалось.

Решта три симптоми, хоча і відносяться автором до основних, проте не мають першорядного значення. До цих симптомів належить протест-бунд. Поведінка дитина, в окремих випадках, набуває рис протесту, що нагадує ситуацію, ніби дитина знаходиться у стані війни з оточенням. Характерні часті суперечки дітей з батьками. В суперечках нерідко можна розгледіти нотки обезцінення - дитина може вживати образливі слова до матері чи іншого дорослого.

Деспотизм – останній симптом. Дитина може проявляти деспотичну владу до оточення. Це виражається в тому, що дитина вказує матері що і як робити, вимагає чогось, наполягає на своєму виборі. Дитина намагається проявити владу над дорослим, намагається повернути становище раннього дитинства, коли всі її бажання задовільнялися. В родинях з кількома дітьми цей симптом, на думку автора, набирає ознак ревнощів до своїх братів і сестер. Тут також виявляється тенденція до панування, деспотизму, влади яка проявляється у ревнощах до інших дітей [21 с. 371].

Наводячи приклади з власної практики, Л. Виготський виявляє укладення в протіканні кризи, корі можуть з'явитися через дисгармонійне виховання всередині сім'ї. Ускладнення можуть викликати стан котрий спонукає невротичну реакцію.

Розглянемо ще одну класифікацію симптомів кризи трьох років, котру запропонувала Т. Гуськова спостерігаючи за дітьми віку 2-4 роки. [23, с. 55.].

1. Гостра афективна реакція на критику у свою адресу – вразливість і бурхлива реакція у відповідь на незначне несхвалення. Така реакція, за звичай, адресована близькій дорослій людині.

2. Гра з уявним об'єктом – дитина граючись уявляє собі героїв, котрі не мають відношення до наявних предметів у грі, які можуть бути вигадані.

3. Негативізм – супротив всьому, що пропонує дорослий, бажання наполягати на своєму.

4. Наполегливість в діяльності – дитина здатна досить тривалий час з захопленням займатися якоюсь справою. Дуже важко, або неможливо перемикнути увагу на щось інше.

5. Загострене переживання власного успіху в діяльності – бурхлива радість, сильні емоційні реакції, хвастощі, перебільшення в оцінці своїх досягнень.

6. Передбачення кінцевого результату діяльності – дитина досить чітко може уявити собі кінцевий результат в діяльності, хоча ніколи раніше не бачила його в реальності. При найменших спробах дорослого відхилити від цілі, виражає протест.

7. Прагнення до самостійності – виражається в нетерпимому ставленні до опіки дорослого, відмова від допомоги дорослого.

8. Свавілья - на думку автора містить в собі всі форми впертості непослуху, тенденцію в поведінці дитини навмисне порушувати правила.

9. Гостра потреба в оцінці дорослого –наполегливість дитини в отриманні оцінки від дорослого, роздратування за відсутності оцінки.

10. Корисливе фантазування – дитина умисно прикрашає розповідь з певною метою, з розповіді забираються небажані обставини.

11. Попередження реакції дорослого на власні дії – дитина намагається запобігати ймовірним доріканням збоку дорослого використовуючи обставини та лестощі.

12. Демонстративне вираження почуттів - виражається різницею між емоцією, яку відчуває дитина і її вираженням, награність почуттів.

13. Уникнення покарання за допомогою вигадки – дитина може перекладати провину на інших людей, предмети як реальні, так і вигадані.

14. Співчуття настрою близьких дорослих – виражається у спробі дитини змінити поганий настрій дорослого, розвеселити його.

15. Злопам'ятність – дитина довго пам'ятає образу, відмовляється спілкуватися з кривдником.

16. Загострене переживання невдачі – проявляється в сором'язливості, збентежені.

17. Залежність від власних фантазій – виявляється у важкому переживанні дитиною страшних сюжетів казок, боїться темноти, може бачити страшні сни.

18. Хвалькуватість неіснуючими досягненнями – дитина приписує собі досягнення, котрі їй не належать, болюче сприймає недовіру дорослих, котрі сумніваються в її досягненнях.

19. Безкорисне фантазування – виникнення фантазій, які не передбачають наявності, якоїсь цілі.

20. Навмисна амбівалентність у поведінці – розходження між словом і ділом, між заявленою готовністю до діяльності та реальною бездіяльністю.

21. Фантастична мотивація відмови дорослому – дитина вигадує причину відмови дорослому.

22. Узгодження своїх намірів з інтересами оточуючих – дитина здатна врахувати інтереси іншої людини, і відмовитися від привабливої для неї діяльності.

23. Не ситуативне відношення дитини до малознайомого дитині дорослого – симпатії та антипатії дитини не завжди являються наслідком відношення до нього цих дорослих.

24. Хитрість та спритність – дитина обходить заборони за допомогою дозволених засобів [23, с. 55-67].

Т. Гурська розділила симптоми кризи трьох років на три групи за їх значимістю.

Перша група симптомів виявляється не менше ніж у 80% дітей. Автор пов'язує її зі становленням нового відношення дитини до своєї діяльності (передбачення результату діяльності, наполегливість, прагнення до самостійності). Також сюди належать переживання дитини пов'язані з її досягненнями (гостра афективна реакція на критику і загострене переживання успіху в діяльності). Автор включає у цю групу уяву, як необхідний компонент

діяльності для формування цілі і співставлення з нею результатів своєї діяльності. Сюди ж належить негативізм, як частий симптом [60, с. 40].

До другої групи відносяться симптоми, котрі не часто проявляються в поведінці дитини. Сюди належать: гостра потреба в оцінці дорослого, переживання невдачі в діяльності, корисне фантазування, демонстративне вираження почуттів, уникнення покарання з допомогою вигадки, співпереживання настрою близьких.

Третю групу складають симптоми, котрі, на думку автора, зустрічаються рідко (менше 50%). До них Т. Гуськова відносить: переживання невдачі в діяльності, вихваляння неіснуючими досягненнями, залежність від власних фантазій, безкорисне фантазування, злопам'ятність, навмисна амбівалентність у поведінці, хитрість, неситуативне відношення до малознайомих людей [60, с. 41].

Отже, можна зробити висновок, що психологічний зміст кризи трьох років, знайшов широке відображення у психологічній науковій думці. Наукові досягнення в дослідженні психологічної проблематики кризи трьох років представлені виявленням та описанням новоутворень, що виникають на рубежі раннього віку і дошкілля та аналізом і систематизацією поведінкових симптомів у дітей раннього віку.

Висновки до першого розділу

Проблематика агресивної поведінки дітей раннього віку в процесі проходження кризи трьох років лишається одним з важливих наукових напрямів в царині фундаментальних знань про психологічне і соціальне життя людини.

Важливими в тлумаченні поняття агресивної поведінки є різноманітність її аспектів, особливу увагу заслуговують погляди науковців, які відходять від вузького розуміння агресивної поведінки як комплексу дій спрямованих на заподіяння шкоди іншим, і наголошують на важливості

агресивної поведінки в забезпеченні вітальних потреб індивіда, самозахисті, реакції на порушення безпеки, а також як адаптивного механізму до умов середовища. Проте, проблематика агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі трирічного віку не виходить за межі опису кризової симптоматики та не знайшла належного відображення в науковій думці. Важливими здобутками в розробці даної проблематики є наукові погляди, що фокусують увагу на протиставленні та протистоянні, як необхідного кроку в поведінці дитини на шляху до психологічного відділення її від дорослого. Сам факт протиставлення та протистояння дорослому є свідченням появи принципово нового у внутрішньому світі дитини – появи потреби у взаєминах на висі стосунків «Я - Ти», чого не було раніше. Підтвердженням цьому є численні погляди дослідників на кризу трьох років як на етап перебудови стосунків між дитиною і дорослим, в яких дитина прагне трансформувати взаємодію з дорослим таким чином, щоб досягнути певної автономії від нього і бути активним учасником міжособистісної взаємодії.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АСПЕКТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЯК ЧИННИКА СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

2.1 Організація та методи емпіричного дослідження

Для визначення практичного значення дослідження та розробки рекомендацій спрямованих допомогти дорослим ефективно реагувати на агресивну поведінку дітей в процесі сепарації, нами було поставлено за мету емпірично дослідити прояви агресивної поведінки дітей через емоційний, вербальний, поведінковий компоненти, встановити ознаки, які характеризують агресивну поведінку як спроби протиставити себе дорослому та протистояти позиції дорослого. Саме позиції протиставлення та протистояння дорослому на думку таких дослідників як Л. Обухова, Л. Виготський, Л. Божович, А. Валона, К. Поліванової покликані допомогти

дитині досягти більшої автономії від дорослого, сприяють формуванню в дитини власного суб'єктивного внутрішнього світу, а також сприяють процесу відгородження власного «Я» від «Я іншого».

В дослідженні були використані такі емпіричні методи як спостереження, анкетування батьків та вихователів, методика діагностики батьківського ставлення А. Варга - В. Століна, експертне опитування педагогічних працівників ДНЗ та бесіда з педпрацівниками.

Спостереження проводилося на базі приватного дитячого закладу дошкільного типу «Лабораторія Маленьких Геніїв». Спостереження велося безпосередньо у двох вікових групах 2-3 роки та 3-4 роки, протягом трьох тижнів без використання допоміжних технічних засобів. Загальна кількість дітей - 20 осіб. Час спостереження з 9.00 до 12.30. За способом хронологічної організації було використане періодичне спостереження. Для проведення емпіричного дослідження ми обрали вибіркоче спостереження, тому, що перед дослідженням ставилася мета виявляти не всю сукупність психічних феноменів, а лише ті, котрі супроводжують агресивну поведінку дитини стосовно вихователів та інших дітей.

Об'єктом спостереження є діти раннього віку (2-3,5 роки).

Предметом спостереження є компоненти психічної діяльності, які проявляють діти в під час агресивної поведінки спрямованої до однокласників чи вихователів. До них належать:

- моторна активність дітей;
- вербальна складова;
- емоційні реакції;
- міміка;
- звукова експресія;
- прояви вегетативних реакцій (почервоніння обличчя або збідніння, прискорене дихання).

Для викладення матеріалу спостереження ми виділили наступні структурні компоненти спостереження: ситуація спостереження, соціальне

оточення, предметне оточення, контекст попередніх подій, реакція дорослого. Виявлені компоненти психічної діяльності у дітей під час агресивної поведінки ми фіксувати у таблиці, в котрій за десятибальною шкалою оцінювали ступінь вираження реакції та силу її експресії.

Анкетування батьків проводилося із залученням технічних можливостей соціальних мереж, за допомогою Гугл-форм. Мета анкетування: з'ясувати частоту проявів таких невротичних симптомів як істерики, капризи. Визначити, що на думку батьків є причиною агресивної поведінки дітей у віці 2-3,5 роки, а також визначити як агресивна поведінка проявляється через емоційний, вербальний та поведінковий компоненти. В опитування взяло участь 73 особи. З них усі жінки віком від 20 до 41 року, середній вік опитуваних від 27-37 років. Перед учасниками анкетування ставилося завдання описати поведінку лише однієї дитини у віці 2-3,5 роки. Загальна кількість дітей - 73 особи, серед них 32 дівчинки та 41 хлопчик [56, с. 230].

За віковою градацією найбільшу частку серед загальної кількості складають діти віком 2-3 роки (58%); діти віком 3-4 роки становлять 30%; діти яким виповнилося 5-6 років - 6,8%; діти віком 1,9-2 роки – відповідно 4,1 %. Як бачимо, до результатів анкетування в мінімальній кількості потратила вікова категорія 5-6 років, яка не входить в поле зору наших дослідницьких інтересів. Можемо припустити, що матері цих дітей могли не уважно прочитати умови анкетування, яких чітко зазначені вікові рамки.

Трохи більше ніж половина дітей (54,8%) відвідують ДНЗ. Більша частина жінок, які взяли участь в анкетуванні (68,5%) мали одну дитину.

Анкетування вихователів проводилося з метою з'ясувати у якому віці за спостереженнями вихователі, діти найбільше проявляють агресивну поведінку в дитячому садку; як агресивна поведінка проявлялася через вербальний, емоційний і поведінковий компоненти, на які дії вихователів діти найчастіше відповідали агресивною поведінкою. Для реалізації дослідження ми провели опитування серед працівників дошкільних навчальних закладів. В опитуванні

могли брати участь вихователі, музичні керівники, хореографи, логопеди, психологи. Анкетування проводилося у приватному дитячому закладі «Лабораторія Маленьких Геніїв», також нами було запропоновано пройти опитування працівникам ДНЗ №10 «Веселка» міста Хмельницького. Також ми запропонували учасникам опитування розповсюдити анкету серед своїх колег-вихователів в інших ДНЗ. Анкета була упорядкована та заповнювалася учасниками на платформі Гугл-форми. В опитування взяло участь 44 учасники, серед них всі жінки. Вік учасників від 26 до 61 року.

Експертне опитування проводилося серед вихователів з метою з'ясувати думку експертів про те, яку потребу обслуговує поведінка протистояння і протиставлення себе дорослому у кризі трьох років. В експертному дослідженні взяло участь 10 вихователів. Також до методів дослідження нами було включено бесіду з вихователями. Метою бесіди було з'ясувати які труднощі у спілкуванні та вихованні дітей раннього віку найбільше зустрічаються у професійній діяльності педагогів.

Для дослідження типів ставлення батьків до своїх дітей ми використали методику батьківського ставлення А. Варга та В. Століна [22, с. 275]. «Опитувальник батьківського ставлення» А. Варга та В. Століна складається із 61 запитання. За допомогою тесту можна виявити батьківське ставлення до дитини, до її поведінки, почуттів, поведінкових стереотипів які батьки практикують у спілкуванні з дітьми. Дані результати допомагають зрозуміти батьківське ставлення до характеру дитини її особистості та вчинків. За результатами опитування можна визначити переважаючий тип ставлення батьків до дитини. До типів ставлення належать:

- 1) прийняття-відторгнення;
- 2) кооперація;
- 3) симбіоз;
- 4) авторитарна гіперсоціалізація;
- 5) «маленький невдаха»

Інтегральне емоційне ставлення дорослого до дитини відображає шкала «прийняття-нехтування». Один полюс шкали відображає прийняття батьками дитини такою, якою вона є, інший полюс – є відображенням сприйняття дитини батьками як поганої, непристосованої чи неуспішної. Шкала «кооперація» демонструє соціально бажаний образ ставлення батьків, демонструє зацікавленість батьків у справах дитини, та довіру дитині. Шкала «симбіоз» вказує на міжособистісну дистанцію в спілкуванні батьків зі своєю дитиною. Також, демонструє чи відчуває себе мати чи батько єдиним цілим з дитиною, чи прагне вберегти її від труднощів і неприємностей, постійно хвилюється за неї. Четверта шкала - «авторитарна гіперсоціалізація» - вказує на напрям і форму контролю за поведінкою дитини. Ця шкала чітко демонструє авторитаризм батьків, котрі вимагають від дитини безумовної дисципліни і слухняності. Шкала «маленький невдаха» показує особливості сприйняття та розуміння батьками своєї дитини. Високі показники цієї шкали є свідченням того, що батьки прагнуть інфантилізувати дитину, приписати для неї соціальну та особисту нездатність.

2. 2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Результати отримані в ході проведення дослідження ми піддали якісному і кількісному аналізу.

Під час проведення дослідження, нами було здійснено спостереження трьох ситуацій в яких вихованці дошкільного закладу проявляли ознаки агресивної поведінки до одногрупників та вихователів. В ситуації №1 хлопчик віком 2,5 роки на тематичному занятті неодноразово робив спроби підійти до вихователя і забрати з рук демонстраційну картку. Психічні компоненти та вираження їх у поведінкових, емоційних, вербальних та інших реакціях зафіксувати в таблиці 2.1. Для оцінки сили вираження психічної реакції ми використали десятибальну шкалу, яка відображає силу вираження починаючи від її відсутності – 0 балів, до найвищої міри вираження -10 балів.

Шкала сили вираження психічних компонентів (сила реакції)

- 0 – відсутня реакція, або взагалі не помітна
- 1 – реакція ледь помітна спостерігачу, дуже слабо виражена
- 2 – реакція помітна, слабо виражена
- 3 – реакція помітна, виражена помірно
- 4 – реакція добре помітна, виражена помірно
- 5 – реакція добре помітна, виражена більш ніж помірно
- 6 – реакція дуже помітна, виражена більш ніж помірно
- 7 – реакція дуже помітна, виражена підвищеною експресією
- 8 – реакція дуже помітна, виражена високою експресією
- 9 – реакція сильно помітна, виражена дуже високою експресією
- 10 – реакція дуже сильно помітна, виражена надзвичайно сильною експресією у вигляді афекту.

Таблиця 2.1 – Вираженість психічних компонентів в агресивній поведінці дитини (ситуація 1)

Компонент	Вираження	Сила вираження
моторний	Рухи рукою у напрямку картинки	6
вербальний	відсутній	0
емоційний	інтерес	7
мімічний	погляд спрямований на картинку, при піднятті брови	9
вегетативний	не виявили	0
звукова експресія	Вираження у протяжному «у-у-у»	6

Отже, в ситуації 1 дитина робила спроби забрати демонстраційну картку у вихователя під час заняття, при цьому показник вираження емоції отримав оцінку 7 балів, в даному випадку дитина проявляла дуже виражений інтерес. Концентрація погляду на картинку була сильно вираженою – 9 балів; звукова експресія виражалася в протяжному «У-У-У» - 6 балів; дитина робила досить

активні рухи руками, щоб дотягтися до картки – 6 балів. Нами було виявлено, що дитина не висловлювала своє бажання вербально – 0 балів; не було помічено вегетативних реакція – 0 балів. В групі перебувало 10 діток вихователь та помічник вихователя. Ситуація розгорталася під час розвиваючого заняття, реакція вихователя на поведінку дитини була врівноваженою, вихователь здогадалася, що картка викликала неабиякий інтерес в дитини, інтерес дитини вихователь задовольнила в такий спосіб: опустила картку нижче і дала можливість дитині потримати картку в руках. Після цього відвела дитину на її місце.

Ситуація 2

Ситуація спостереження мала місце в дитячому садку в під час збору дітей на прогулянку. Один з хлопчиків (назвемо його Максим) дістав зі своєї шафи машинку котру приніс з дому в садок, іграшку побачив інший хлопчик (назвемо його Тарас), котрий спробував відібрати іграшку. Між дітьми зав'язалась конфліктна ситуація. Психічні компоненти у поведінці дітей та силу їх вираження ми зафіксувати у таблиці 2.2 та таблиці 2.3.

Таблиця 2.2 – Вираженість психічних компонентів в агресивній поведінці дитини (ситуація 2) (Максим)

Компонент	Вираження	Оцінка
моторний	Затискання іграшки в обіймах, притискання до тіла, відведення руки за спину	10
вербальний	Слово «Ні», «Тікай»	5
емоційний	роздратування, занепокоєння	7
мімічний	нахмурені брови, погрозливий обороняючий вигляд	8
вегетативний	можливо прискорене дихання	2

звукова експресія	присутня	7
-------------------	----------	---

Отже, хлопчик Максим (2,9 років) в ситуації коли однокласник намагався відібрати його машинку проявляв високий рівень вираження моторного компонента: затискав іграшку в обіймах, ховав за спину – 10 балів. Використовував слова «ні», «тікай», що є свідченням його незгоди та небажанням віддавати іграшку. Емоційний компонент виражався через емоцію роздратування і занепокоєння - 8 балів. Міміка відображала нахмурені брови, погрозовий, оборонний погляд – 8 балів. До вегетативних реакцій – не сильно помітне прискорене дихання – 2 бали. Звукова експресія – хлопчик гучно вигукував «Ні!» «Тікай!». Дитина проявляла оборонний характер поведінки.

Таблиця 2.3 – Вираженість психічних компонентів в агресивній поведінці дитини (ситуація 2) (Тарас)

Компонент	Вираження	Оцінка
моторний	Хапальні жести рукою, спроби відібрати іграшку, відштовхування рукою однокласника	8
вербальний	відсутній	0
емоційний	інтерес	7
мімічний	погляд прикутий до машинки	7
вегетативний	не виражений	0
звукова експресія	не виражена	0

Хлопчик Тарас (2, 5 років) робив активні спроби завладіти іграшкою однокласника. Моторний компонент поведінки виражався: хапальними жестами руки; спробами відібрати іграшку; відштовхуванням рукою Максима

– 8 балів. При цьому вербальний компонент повністю відсутній – 0 балів. Хлопчик не пробував словесно попросити про іграшку. Емоційний компонент виражений інтересом – 7 балів; мімічний компонент: погляд прикутий до машинки – 7 балів. Вегетативний компонент та звукова експресія не виражені – 0 балів. Коли Тарас почав штовхати Максима вихователь підійшла до дітей і розвела їх в сторони, щоб дітей не могли вдарити один одного. Звертаючись до Тараса вихователь, пояснила, що не можна битися, а потрібно просити дозволу взяти машинку, яка належить іншій дитині. Вихователь показала приклад як потрібно просити про іграшку: «Дай мені, будь ласка, машинку!»

Ситуація 3

Ситуація мала місце у віковій групі 3-4 роки на початку тематичного заняття. Дівчинка, вік 3 роки 2 місяці відмовилася сідати на свій стільчик тому, захотіла сидіти на стільці сусіда, в кого стільчик був трішки вищий. Хлопчик не захотів мінятися місцями і це стало приводом до істерики, яку влаштувала дівчинка на занятті. Вона робила спроби зіштовхнути хлопчика зі стільця, голосно кричала. В ситуацію відразу втрутилася вихователь, щоб зупинити агресивну поведінку дівчинки та заспокоїти її. Проте, дитина на жодні слова вихователя не реагувала, вона продовжувала робити спроби руками дотягнутися до хлопчика, щоб його зіштовхнути з місця. Вихователь стримувала дівчинку фізично, і врешті решт, була змушена її винести на руках до іншої кімнати, щоб заспокоїти. Психічні компоненти, які ми зафіксували у поведінці дитини, виражені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 – Вираженість психічних компонентів в агресивній поведінці дитини (ситуація 3)

Компонент	Вираження	Оцінка
-----------	-----------	--------

моторний	Штовхання руками, удари руками, відштовхування руками від вихователя, заперечний жест головою	10
вербальний	«Віддай» «Це мій»	9
емоційний	Злість, лють	10
мімічний	Нахмурені брови, поглядприкутий на стілець	10
вегетативний	Почервоніння обличчя, прискорене дихання	8
звукова експресія	Крик	10

В ході даного спостереження ми зафіксували високий рівень вираження компонентів агресивної поведінки, який за деякими показниками досягає рівня істерики. Так моторний, емоційний, мімічний компоненти та звукова експресія за нашими спостереженнями були оцінені у 10 балів. Дитина дуже активно махала руками, робила спроби зіштовхнути хлопчика з його місця, відштовхувала вихователя, робила заперечні рухи головою, намагалася вириватися з рук вихователя, коли та не допускала її до хлопчика.

Емоційно дитина виражала злість, обурення. Брови були нахмурені. Дитина виражала поведінку некерованості, складалося враження, ніби вона взагалі не чує і не бачить педагога, вся її увага була направлена на бажаний предмет (стілець), та на конкурента, який володів цією річчю. До хлопчика вона голосно кричала: «Тікай, Це мій!» - 8 балів; вегетативний компонент виражався у почервонінні обличчя і пришвидшеним диханням – 8 балів.

Вихователь винесла дитину силоміць до іншої кімнати, посадила на стілець, дитина вже не пручалася, але ще хвилин 5 голосно плакала. Після того як дівчинка перестала плакати вихователь провела бесіду про те, що потрібно просити бажану річ, а не забирати силоміць і про те, що бити та штовхати інших дітей в групі вихователь не дозволить.

Вихователь поділилася, що в цій ситуації вона відчувала роздратування до дитини, але не виражала його і страх за те, що дівчинка може заподіяти шкоду іншим дітям, собі, чи вихователю.

Для дослідження агресивної поведінки дітей як фактора, що присутній в сепараційному процесі, ми провели анкетування серед батьків, котрі виховують дітей віком 2 – 3,5 років. Бланк анкети розміщений у додатку А. Опрацьовуючи результати отриманих відповідей ми з'ясували, що у ранньому віці більшість дітей (69,9 %) добре володіють навичкою самостійно їсти ложкою, а у 24,7% дітей такий навичка присутній частково.

84,9% дітей говорять від свого імені у першій особі, а 15,1% говорять у третій особі. Показник майже у 85% дає змогу припускати, що переважна більшість дітей на вербальному рівні розмежовує власне «Я», усвідомлює себе як суб'єкта міжособистісних стосунків. 15% дітей поки не відділять свою суб'єктність і говорять про себе у третій особі, саме так як до них звертаються дорослі.

Щодо з'ясування рівня мовлення у дітей, то у 46,6% дітей запас слів великий, діти говорять реченнями, не мають труднощів у вираженні власних думок і потреб словесно. Для 27,4% дітей характерний середній запас слів, говорять словосполученнями, короткими реченнями, для 26% характерний малий запас слів, говорять лише окремі слова.

На наш погляд, досить інформативними виявилися відповіді на питання, яке стосувалося як дитина проявляє інтерес до іграшок, котрі належать іншим дітям. За результатами даних відповідей бачимо, що майже половина дітей (49,3%) для задоволення власного інтересу, самостійно не вступають в діалог з іншими дітьми, а залучають для цього маму. Це може підтвердити той факт, що для дітей раннього віку їхні матері продовжують виконувати роль об'єкта, з допомогою кого дитина може компенсувати не достатньо розвинені навички комунікації. Варто також брати до уваги, що дана реакція дітей може залежати й від зовнішніх обставин та емоційного стану дитини. Так дитина до знайомого товариша може сміливо підходити та робити спроби попросити іграшку, в той час, як до незнайомого дитини буде просити маму дістати бажану іграшку. Настрій, стан здоров'я дитини також впливають на бажання комунікувати іншими дітьми.

За відповідями респондентів на питання «Як дитина реагує, коли інша дитина бере її іграшку?», встановлено, що 63% дітей забирають іграшку назад силоміць; 41,1% спочатку дають гратися, а потім забирають іграшку; 34% дітей залучають маму, щоб забрати іграшку.

Для кращого розуміння реакції дитини на відмову матері виконувати бажання дитини, важливо розглянути відповіді на питання «Яка реакція дитини, коли мама відмовляє виконувати бажання чи прохання дитини?». За результатами відповідей ми дізналися, що 57,5% дітей реагують на відмову матері обуренням, тупають ніжками, плачуть, показують жестами свою незгоду; 34,2% дітей не лише плачуть, а й ображаються, відсторонюються від мами, а також реагують істерикою, протестом, падають на підлогу з плачем; 30,1% дітей проявляють фізичну агресію, тобто можуть вдарити матір. І лише 16,4 % погоджуються з маминою відмовою. Варто зауважити, що такий високий рівень агресивної поведінки діти виражають в ситуації протистояння позиції дорослого і протиставлення себе йому. Ще одним підтвердженням, що агресія у дітей використовується як інструмент протидії дорослому є результати відповідей на питання «Чи робила дитина спроби вдарити Вас в момент капризів чи істерик?» Зокрема, 69,9 % підтвердили, що діти робили спроби вдарити їх.

Щодо вираження вербальної агресії, то 26% респондентів відповіли про те, що діти вживали по відношенню до них фрази типу «Ти погана мама», «Тебе не люблю». А от на запитання «Чи говорила дитина у Вашу адресу «Іди звідси», «Тікай», «Не хочу тебе?»» кількість позитивних відповідей значно більша – 38,4%. Найпоширеніша причина цьому зі слів матерів, була відмова виконувати бажання дитини, заборона бажаної для дитини діяльності. 4,1 % батьків не пригадують ситуацій в яких дитина вербально відштовхувала їх.

За результатами опитування нам вдалося з'ясувати, що 61,1% дітей реагують емоціями злості та обурення на спроби матері припинити діяльність котрою захопилася дитина (прогулянка, гра іграшками, піском, плюскання водичкою, катання на велосипеді тощо). У 16,7 % діти проявляють зазначені

емоції, коли мама відмовляє в покупці іграшки чи смаколика, і ще у 16,1% випадках злістю та обуренням дитина реагує коли в неї забирають іграшку інші діти.

Важливо розглянути як за спостереженнями батьків діти виражають такі емоції як образа та злість в моменти капризів та істерик. Опрацьовуючи результати опитування бачимо, що при вираженні образи у дітей змінюється міміка, вираз обличчя стає засмученим (54%); діти плачуть і відмовляються розмовляти (52,1%); відходять від мами в сторону чи відвертаються у інший бік (37%); схиляють голову, закриваються руками (13,7%). Компонент образи наштовхує на думку проте, що через образу дитина робить спроби протиставити себе дорослому, що підтримує її суб'єктивну позицію стосунках з дорослим.

При вираженні емоції злості діти демонструють такі поведінкові реакції: кричать – 71,2%; кидаються іграшками чи іншими предметами – 63%; б'ються – 46,6%; тупають ногами чи падають на підлогу – 32,9%; штовхаються – 21,9%, показують язика – 12,3%; говорять агресивні слова – 11%; кусаються – 8,2%. Емоція злості яскраво виражена в поведінкових реакціях дитини, котрі спрямовані на вираження протесту, незгоди, непокори і являють собою приклади протистояння дорослому. Ми можемо припускати, що сам факт протистояння комусь засвідчує існування у внутрішньому світі дитини двох суперечливих позицій: чужої, якій дитина протривить і власної, суб'єктивної. Саме суб'єктивізація у міжособистісних стосунках зі сторони дитини, кристалізується через протистояння дорослому у агресивні форми.

За результатами опитування було встановлено, що 95,9% матерів спостерігали у своїх дітей істеріку віком у віці від 2 до 3,5 років. Частота проявів істеріки наступна: у 35,6% - кілька разів на тиждень; 21,9% – істеріки траплялися щодня; 15,5% - один раз на тиждень; 12,3% - кілька разів на місяць; 9,6% - один раз на місяць; 5,5% - істеріки відсутні, або батьки не пригадували про них. Таким чином можемо визначити, що 73% дітей вчиняли істеріку від кількох разів на тиждень до щодня.

Причиною капризів за спостереженнями батьків було наступне: 51,2% - випадки в яких мама відмовляла дитині і бажаному; 32,9% мама призупиняла діяльність дитини; 11% у дитини забирала іграшку інша дитина.

Дитяча агресивна поведінка в ситуаціях, коли мами не могли підтримувати інтереси та бажання своїх дітей, вочевидь, могла викликати певні емоційні переживання і в самих матерів. Щоб дізнатися якими емоціями матері реагували на агресивну поведінку своїх дітей ми запитали: «Які емоції Ви відчуваєте у відповідь на істерику, капризи, вперту поведінку дитини, котрі спрямовані на Вас?» Відповідь передбачала кілька варіантів. За результатами відповідей: 61,1% відчували роздратування; 41% відчували злість; 35,6% відчували власну провину; 15,1% соромилися такої поведінки; 12,3% боялися такої реакції дитини; 4,1% смішила така реакція. Не було жодної відповіді, хто б лишався байдужим у цій ситуації. Досить несподівано великий відсоток (41%) набрала відповідь – «відчуваю прийняття ситуації і власну врівноваженість». Ми можемо припускати, що даний результат дещо перебільшено репрезентує реальну картину емоційних реакцій матерів на істерику у дітей. Так, як питання дозволяло вибирати кілька варіантів емоційних реакцій, наприклад, роздратування і почуття сорому, злість і почуття провини, що є цілком природно. А от поєднання роздратування з одночасним врівноваженим сприйняттям дитячих афектів видається несумісним і породжує сумніви щодо щирості відповідей матерів, і достовірності показника у 41%.

Для реалізації нашого дослідження також провели опитування серед працівників дошкільних навчальних закладів. В опитуванні могли брати участь вихователі, музичні керівники, хореографи, логопеди. Анкетування проводилося у приватному дитячому закладі «Лабораторія Маленьких Геніїв», також працівникам закладу дошкільної освіти №10 «Веселка» міста Хмельницького. Ми запропонували учасникам опитування розповсюдити анкету серед своїх колег-вихователів в інших закладах дошкільної освіти.

Анкета була упорядкована та заповнювалася учасниками на платформі Гугл-форми, поширення анкети серед респондентів забезпечувалося через соціальні мережі. Бланка анкети відображений у додатку Б. В опитування взяло участь 44 учасники, серед них всі жінки. Вік учасників від 26 до 61 року, середній вік складає 38 років. Професійний стаж роботи у ДНЗ серед опитуваних складає: 50% - 5-15 років, 18,2% - до 5 років; 15,9 – 15-20 років; 15,8% стаж більше ніж 20 років.

На запитання «У якому віці, на вашу думку, діти найбільше проявляють негативізм, протест, агресивну поведінку?», 56,8% респондентів обрали вік 2-3 роки та 43,2 % опитуваних обрали вік 3-4 роки. Вікові категорії 4-5 та 5-6 років не були відзначені респондентами, як такі, що забарвлені високою агресивною поведінкою дітей.

Щодо рівня оволодіння мовленнєвими навичками у віці 2-3 роки: 72,3% працівників ДНЗ відзначили, що діти у цьому віці мають малий запас і говорять окремими словами; 27,3% відзначили рівень мови із середнім запасом слів, діти говорять короткими реченнями. Жодної відповіді, яка б характеризувала мовленнєвий рівень дітей з великим запасом слів і відсутністю труднощів у висловлюванні не було зафіксовано.

На питання про рівень мовлення у дітей віком 3-3,5 роки: 68,2% респондентів відзначили рівень мови із середнім запасом слів та можливістю дітей висловлюватися короткими реченнями. Порівню по 15,9% належить двом сегментам, які репрезентують дітей з малим запасом слів і можливістю висловлюватися окремими словами, та великим запасом слів, котрі говорять реченнями і не мають труднощів у вираженні власних думок. Порівнюючі результати відповідей вихователів та батьків на питання про рівень розвитку мови у дітей, ми помітили вагому різницю між ними. За спостереженнями педпрацівників лише у 15,9 % дітей віком 2-3,5 років спостерігається високий рівень оволодіння мовленнєвими навичками. В той час результати відповідей батьків показують, що у віці від 1,9 до 3,5-4 роки цей показник сягає позначки 46,6%. Середній показник результатів рівня мовлення із середнім запасом слів

в опитуванні вихователів становить 47,7%, в той час, як у батьків 27,4%. Середній показник низького запасу слів у результатах вихователів становить 44,1%, в той час, як у батьків 26% відповідей.

Таблиця 2.5 – Рівень оволодіння мовленнєвими навичками за результатами анкетування

		Батьки		Вихователі		
Вік дітей		1,9-4 р.		2-3 р.	3-3,5 р.	2-3,5 р. (середній показник)
Рівень мовлення	високий		46,6%	-	15,9%	15,9%
	середній		27,4%	27,3%	68,2%	47,7%
	низький		26%	72,3%	15,9%	44,1%

Оскільки до вибірки опитуваних, випадково чи через неухважність батьків до умов опитування, потрапила вікова категорія від 3 років 6 місяців до 4 років, а також кілька дітей віком 5-6 років, ми можемо припустити, що це могло завищити показники рівня мовлення дітей. Частка дітей, котра не відповідає віковим межам нашого дослідження становить 17,7 %. Якщо припустити, що на цей вік 3,6 – 6 років припадає високий рівень мовлення, і вилучити його з результату високого показника ми отримаємо 28,9%. Порівнюючи з загальним результатом відповідей у вихователів (15,9%) можемо зробити висновок про завищену оцінку батьками рівня мовленнєвого розвитку в дітей у віці 2-3,5 роки.

В результаті опитування вихователів було встановлено, що 88,3% працівників закладів дошкільної освіти у своїй практиці стикалися з агресивною поведінкою дітей раннього віку. Опрацьовуючи відповіді на питання «Які агресивні дії у віці 2-3,5 роки вихованці закладу могли спрямовувати на Вас?» було встановлено, що 22,7% дітей кричали до

вихователів; 18,2% - могли вдарити; 15,9% - втікали від вихователя; 11,4% - кусалися; 9,1% - говорили агресивні слова.

Вербальний компонент протестної поведінки у ситуаціях, коли діти відмовлялися виконувати запропоновану вихователем дію представлений наступними результатами: 59,1% дітей говорили фрази типу «не хочу, не буду»; 22,7% висловлювалися нерозбірливо і не зрозуміло; 18,2% мовчали в момент незгоди.

Для визначення емоційної складової протестної поведінки дітей ми запропонували вихователям відповісти на питання «Які емоції у вихованців у віці 2-3,5 років виникали при відмові виконувати запропоноване Вами?» В результаті отриманих відповідей було встановлено, що 36,6% дітей злилися; 29,5 проявляли дратівливість; 22,7% ображались.

Поведінковий компонент незгоди дітей з вихователем ми з'ясовували у питанні «В який спосіб найчастіше вихованці у віці 2-3,5 років відмовилися виконувати запропоноване Вами?» Отже, підраховуючи результати відповідей з'ясувалося, що 54,5% показували заперечний жест головою; 40,9% тупали ногами і падали на підлогу; 34,1% плакали; 29,5% вчиняли істерику; 22,7% відверталися від вихователів; 18,2% робили спроби втікати; 13,6% відштовхували вихователів; 6,8% могли вдарити. Респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

Щодо причин, агресивної поведінки дітей у бік вихователів, вдалося з'ясувати, що майже половина випадків (45,5%) припадає на ситуації, коли вихователь забороняв дію дитини, котра несла небезпеку для самої дитини чи інших дітей; 34,1% - ситуації в яких вихователь зупиняв агресивну поведінку дитини у бік інших дітей; 9,1% - ситуації в моменти розставання з мамою.

Емоційна реакція вихователів на агресивну поведінку дітей відображається у наступних показниках: 38,6% вихователів відчували роздратування; 36,4% боялися таких ситуацій; 25% відчували власну провину; 9,1% смішила така ситуація; 4,5% відчували злість та 4,5% соромилися такої поведінки дитини.

Вербальна складова агресивної поведінки до одногрупників виражається у наступних показниках: 43,2% дітей під час проявів агресії говорять нерозбірливо, важко зрозуміти слова; 40,9% нічого не кажуть тому на кого спрямована агресія; 15,9% говорять агресивні слова.

Емоційний компонент агресивної поведінки спрямованої до одногрупників за результатами анкетування педпрацівників виражений у наступних показниках: 52,3% дітей проявляють злість; 15,9% обурення; 13,6% образу; 11,4% роздратування і 6,8% дітей не виражають емоції.

Поведінковий компонент агресії спрямованої до одногрупників виражається у тому, діти видирають силоміць бажану річ з рук іншого – 52,3%; 27,3% - б'ються; 11,4% штовхаються; 6,8 – кусаються; 2,3% кидаються предметами.

Агресивна поведінка дітей один до одного проявляється в тому, що діти видирають силоміць бажану річ з рук іншого, цей показник становить 52,3% відповідей; 27,3% б'ються; 11,4% штовхаються; 6,8 кусаються; 2,3% кидаються предметами в іншу дитину. Найпоширенішим приводом для конфліктних ситуацій серед дітей раннього віку, за результатами опитування є неможливість поділити іграшки між собою – 70,5%; прагнення бути першим спричиняє 15,9% конфліктів; 11,4% опитаних пов'язують причину конфліктів з проблемами в сім'ї.

До причин, які на думку вихователів спонукають дітей до агресивної поведінки є криза третього року життя – 56,8%; 43,2% неправильне виховання в сім'ї; 36,4% - відносять велику кількість дітей у групі. Щодо мотиву агресивної поведінки дітей у віці 2-3,5 років: 65,9% педпрацівників вважають її способом відстояти власне бажання; 31,8% - вважають, що агресія потрібна для маніпуляції іншими; 27,3% - щоб досягти автономності. Перший і останній показники засвідчують, про те що агресивну поведінку діти застосовують аби відстояти власні інтереси та автономність, що у свою чергу є вираженням сепараційного процесу у поведінці дітей. Причиною підвищеної агресивності у дітей раннього віку на думку вихователів є незріла психіка та неможливість

утримувати афекти – 47,7 %; 22 % вважають, що діти розбалувані батьками; 20,5% пов'язують з низьким рівнем мови у дітей; 9,1% вважають це прогалинами у батьківському вихованні. До об'єктивних причин агресивної поведінки дітей у віці 2-3,5 років вихователі відносять: 56,8% - кризу третього року життя; 43,2% - неправильне виховання в сім'ї; 36,4% - велика кількість дітей у групі.

Для організації емпіричної частини дослідження нами було проведено експертне опитування. Бланк опитування відображений у додатку В.

В опитуванні взяли участь вихователі приватного дошкільного закладу «Лабораторія Маленьких Геніїв» та вихователі ДНЗ № 10 «Веселка» міста Хмельницького. Експертне опитування проводилося з метою з'ясувати думку педагогів щодо взаємозв'язку агресивної поведінки і сепараційного процесу в ранньому віці. В опитуванні взяли участь 10 вихователів. Середній стаж педпрацівників становить 13,5 років. З них 80% спостерігали агресивну поведінку дітей раннього віку у дошкільних закладах. Всі експерти знайомі із симптомами кризи трьох років, також для 80% вихователям відомі ознаки сепараційного процесу кризи трьох років. Погляди експертів на запитання «На вашу думку, агресивна поведінка дітей у кризі трьох років є наслідком чого?» розділилася навпіл. Одна частина вихователів вбачає агресивну поведінку дітей як наслідок кризи трьох років з бажанням дитини до самостійності, потребою емоційно відділитися, протестувати дорослим і одноліткам, тобто агресивна поведінка є наслідком сепараційного процесу. Інша частина вихователів в агресивній поведінці дитини вбачає причину, яка лежить у виховній площині, є результатом стресових ситуацій вдома. Всі експерти вбачають взаємозв'язок агресивної поведінки дітей з сепараційним процесом кризи трьох років. Частина вихователів (40%) вважає що цей взаємозв'язок виражається у спробах через агресивну поведінку відділити себе від дорослого, досягти самостійності і визнання, усвідомити себе як незалежну особистість.

Один вихователь не вказав у чому проявляється цей взаємозв'язок, решта пов'язують його з батьківським ставленням до дитини. Поведінку протиставлення та протистояння дорослому на думку педпрацівників діти проявляють: 80% - небажанням виконувати пропозицію дорослого; 50% - капризами чи істериками на заборону дорослого; 30% протидія дорослому, і 10% - словесний спір. За результатами відповідей експертів, поведінка протиставлення та протистояння обслуговує такі потреби дитини: 50% - потреба відділити своє внутрішнє "Я" від "Я іншого"; 30% - домогтися бажаного; 20% - домогтися автономії від позиції дорослого.

Успішними діями з боку дорослих, які сприятимуть успішному проходженню кризи трьох років, зі слів експертів є наступні: увага, любов підтримка, прийняття, розуміння потреб дитини, надання дитині часткової автономії і самостійності в діях. З іншого боку батьки мають встановити чіткі межі дозволеного і бути послідовними в своїх обмеженнях, дотримуватися власних заборон, а не змінювати свою думку реагуючи на капризи дітей. Батьки також мають проявляти врівноважену позицію під час істерик і не відігрувати на дітях власне роздратування чи поганий настрій.

В ході організації практичної частини дослідження був застосований такий емпіричний метод як бесіда. Бесіда проводилася з педпрацівниками дошкільного закладу «Лабораторія Маленьких Геніїв», у ній взяло участь 7 вихователів. Бесіда проводилася з метою уточнити деякі аспекти міжособистісної взаємодії між вихователями та дітьми раннього віку спонукають дітей до агресивної поведінки, а також емоційну реакцію вихователів на агресивну поведінку дітей. Важливо було з'ясувати було з'ясувати які емоції відчують вихователі, в присутності вихованців, котрі демонструють агресивну поведінку. Бесіда передбачала спілкування з вихователями у довірливій і невимушеній атмосфері, тому ми запропонували вихователям поспілкуватися після робочого дня, коли вони були вільні від робочих моментів і не відволікали увагу на дітей. Бесіду ми проводили окремо з кожним вихователем, спілкування займало від 20 до 30 хвилин. В ході

розмови з педпрацівниками вдалося встановити, що агресивна поведінкова реакція збоку дітей найчастіше виникає в ситуаціях коли вихователь не дозволяє дитині чинити якісь дії, які можуть нести небезпеку для неї самої або інших дітей, а також коли діти не можуть розділити між собою іграшки. Також ми дізналися, що вихователі відчувають певну емоційну реакцію на агресію збоку вихованців. Ця реакція залежить від сили вираження агресивної поведінки. Агресивна поведінка дітей може викликати легке роздратування, котре вихователь утримує і докладає словесних зусиль для заспокоєння чи заохочення дитини. В ситуаціях коли діти проявляють фізичну агресію в бік інших дітей вихователі, як правило, відчувають страх за здоров'я дітей на котрих спрямована агресивна поведінка одногрупника. Також, фізична агресія з сильним емоційним відреагуванням спрямовані на інших дітей викликають у вихователів такі емоції як обурення, сильне роздратування, інколи злість. Стосовно дітей на яких спрямована агресивна поведінка, вихователі відчувають до них співчуття, та бажання захистити. Вихователі також поділилися, що не дивлячись на неприємні емоції, котрі виникають як відповідь на агресію, вони чітко їх контролюють і не допускають відігрування власних емоцій на дітях.

В ході бесіди ставилося за мету з'ясувати, як вихователі допомагають дітям вирішувати конфліктні ситуації в котрих була присутня агресивна поведінка з боку одного чи двох учасників. Під час бесіди ми з'ясували, що вихователі розводять дітей в сторони, якщо є місце фізичній агресії (діти б'ються, кусаються, штовхаються), потім проводять виховну бесіду для «нападника». У виховній бесіді вихователі розповідають дітям, що не можна битися, не можна видирати іграшку з рук іншого, забороняється кусатися тощо. Також вихователі наголошують, на тому, що потрібно просити дозволу погратися іграшкою в тієї дитини, яка нею грається зараз. На питання які заходи проводять вихователі для вирішення конфліктів за участю агресивної поведінки між дітьми, ми дізналися, що вихователі проводять виховні бесіди

на тему агресивної поведінки, розповідають що не можна бити, штовхати, кусати інших дітей, важливо вчитися просити іграшку та домовлятися про обмін іграшками.

Вагомим фактором пояснення агресивної поведінки є соціально-психологічні показники, а саме, особливості соціальної взаємодії з оточенням та умови сімейного виховання дітей. Ці аспекти дослідження ми реалізовували за допомогою використання «Тесту батьківського ставлення» А. Варга і В. Століна. В тестуванні взяло участь 47 батьків, які виховують дітей від 2 до 3,5 років.

Таблиця 2.6 – Показники типів батьківського ставлення до дітей у % за «Тестом батьківського ставлення» (А. Варга та В. Століна)

Типи батьківського ставлення				
Прийняття-відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Інфантилізм
91%	74,1%	49,9%	34,6%	21,5

За результатами проведеної методики з батьками можемо говорити про те, що по шкалі «прийняття-відторгнення» батьки демонструють високий рівень прийняття своєї дитини, відносяться до неї з прихильністю, повагою до її особистості, із задоволенням проводять час, зважають на інтереси дитини, цікавляться її життям, співчують і приймають її такою якою вона є. Тип

батьківського ставлення «кооперація» також виражається досить високими показниками - 74,1%. Даний результат можемо інтерпретувати як прихильне ставлення батьків до взаємодії з дитиною, довіра до дитини, бажання взаємодіяти з нею, образ дитини є соціально бажаним для батьків.

Шкала «симбіоз» демонструє середній рівень міжособистісної дистанції між батьками і дітьми – 49,9%. Якщо брати до уваги, що учасники опитування – батьки дітей раннього віку, то цей показник може засвідчувати, з одного боку, про зусилля батьків до розмежування себе і дитини, а з іншого, до збереження симбіотичного зв'язку.

Тип батьківського ставлення «авторитарна гіперсоціалізація», за яким відмічаємо низькі показники - 34,6% відображає напрям і форму контролю за поведінкою дитини. Ця шкала демонструє відносно низький рівень батьківського авторитаризму, бажання батьків сильно контролювати дитину, нав'язувати безумовну дисципліну і слухняність.

Низькі показники за типом «інфантилізм» серед батьків – 21,5% свідчать проте, що батьки не бачать в своїй дитині невдачу, не інфантилізують дитину, приписуючи їй соціальну чи особисту нездатність.

Висновки до другого розділу

Отже, в результаті проведеного нами емпіричного дослідження було виявлено, що основним приводом для проявів агресивної поведінки дітей є припинення дорослими діяльності якою захопилася дитина, відмова виконувати бажання дитини, неспроможність дітей розділити іграшки в дитячому колективі.

Згідно з результатами спостереження було зафіксувало високі показники вираження таких компонентів: моторний, мимічний; емоційний; звукова експресія. Вегетативний компонент можна було спостерігати лише в однієї

дитини, котра демонструвала істерику. Вербальний компонент в момент агресивної поведінки виражений дуже слабо у всіх дітей.

У дитячих дошкільних закладах високий рівень мовлення демонструють 15,9% дітей, водночас за результатними батьківського опитування цей показник сягає 46,6%, що на нашу думку може говорити про завищену оцінку батьками рівня оволодіння мовленнєвими навичками своїх дітей.

Емоційний компонент у проявах агресивної поведінки, що демонструють діти виражений такими емоціями як злість, обурення, образа, роздратування. Поведінковий компонент представний наступними реакціями: крик, розкидання іграшок, тупання ногами, спроби відштовхнути чи вдарити дорослого, спроби втікти від дорослого, вкусити, вживання заперечних та агресивних слів. Вербальний компонент в агресивній поведінці виражений набагато слабше ніж емоційний та поведінковий. Та все ж, має місце з використанням дітьми заперечної частки «не» у вираженні незгоди: «Не хочу! Не буду!». Також діти використовують словесне відштовхування і протистояння дорослому у фразах типу: «Ти погана мама!», «Тікай!», «Іди звідси!», «Тебе не люблю!».

Результати дослідження показали, що 88,3% педпрацівників у професійній діяльності зустрічалися з агресивною поведінкою своїх вихованців, а 69,9% батьків засвідчили про спроби дітей вдарити їх. 95,5% батьків спостерігали істерику у своїх дітей у віці 2-3,5 роки.

Поведінка протистояння і протиставлення на думку експертів виражає потребу трирічної дитини відділити власне «Я» від «Я іншого», домогтися свого бажання та отримати більшу автономію від дорослого.

Результати «Тесту батьківського ставлення» А. Варга та В. Століна, визначили високий рівень батьківського прийняття, підтримки та зацікавленості батьків у взаємодії зі своїми дітьми.

Для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей та допомоги батькам і педпрацівникам у виховному процесі ми розробили ряд рекомендацій, котрі представлені у додатку Г та Д.

ВИСНОВКИ

Вивчення агресивної поведінки дітей раннього віку під час сепараційного процесу третього року життя дозволяє зробити наступні висновки.

1. Аналіз наукової літератури з тематики психологічної сепарації свідчить про існування багатьох наукових поглядів, що обґрунтовують суть та прояви даного поняття. Спільним в обґрунтуванні феномену сепарації є розуміння цього явища як відділення взаємозначимих суб'єктів один від одного, в результаті чого стає можливою перебудова стосунків між учасниками сепарації завдяки досягненню емоційної, когнітивної та функціональної незалежності.

Сепараційний процес в ранньому дитинстві характеризується рядом ознак в поведінці дітей, що засвідчує про важливу внутрішньопсихічну і міжособистісну перебудову. Так, поява негативістських симптомів на третьому році життя є важливою ознакою перебудови стосунків по лінії мати – дитина, в яких саме дитина виступає ініціатором зміни старої моделі взаємодії і направляє зусилля для досягнення автономії від дорослого.

Зміни, що виникають на міжособистісному рівні між дитиною і матір'ю:

- дитина реагує підвищеною емоційною реакцією, яка не співрозмірна із силою прояву і причиною, що цю реакцію викликала;
- дитина проявляє позицію протистояння і протиставлення себе дорослому;
- демонструє амбівалентність стосовно матері, що проявляється через бажання з одного боку досліджувати світ і віддалятися від матері, а з іншого в потребі повертатися і воз'єднуватися з нею. Така протилежність у потребах провокує роздратування дитини у бік матері;
- у вербальній репрезентації себе, дитина переходить від використання третьої форми однини до першої і починає називати себе словом «Я»;

- поява в комунікації між дитиною і дорослим ще одного «Я» тобто, «Я дитини» засвідчує про трансформацію стосунків з рівня «суб'єкт-об'єкт» на рівень «суб'єкт-суб'єкт».
- Бажання дитини до самостійності стає причиною конфліктів між нею і дорослим.

На інтрапсихічному рівні відбуваються наступні зміни:

- формується внутрішній образ «Я»;
- розвивається процес відділення власного «Я» від «Я іншого»;
- виокремлення «Я» сприяє формуванню самооцінки та бажанню подібатися дорослим;
- внутрішній конфлікт, між бажанням слідувати власним інтересам і відповідати очікуванням дорослих, допомагає усвідомлювати себе як окрему від матері особу, зі своїми бажаннями, інтересами та особливостями.

2. Опрацювання тематики агресивної поведінки дітей у кризі трирічного віку, реалізовувалося, в основному, через призму негативістської симптоматики. Проаналізувавши літературні джерела з даної проблеми ми виявили, що увага до агресивної поведінки як чинника сепараційного процесу приділялася фрагментарно. Все ж таки, важливою спробою у напрямку обґрунтувати взаємозв'язок агресивної поведінки і процесу сепарації були зроблені Л. Обуховою, котра зауважила, що поведінка протиставлення дорослому допомагає дитині відгородити власне «Я» від «Я іншого» та формувати свій внутрішній суб'єктивний світ. Поведінка протиставлення дорослому забезпечується шляхом протистояння йому. Ми можемо з впевненістю говорити, що для протистояння іншому дитина використовує усі доступні для неї способи, а оскільки регуляція емоційної та поведінкової сфери є ще незрілою, то і реакції в протистоянні можуть бути імпульсивними, некерованими та афективними.

3. В результаті проведеного дослідження було виявлено і зафіксовано, що агресивна реакція дітей у кризі третього року життя виражається через

емоційний, поведінковий та вербальний компоненти. У методі спостереження ми також відмітили такі компоненти як міміка, звукова експресія та вегетативні прояви під час агресивної поведінки.

Звукова експресія виражалася підвищеною вокалізацією, але низьким рівнем вербального вираження дитиною незгоди. Міміка виражала зміну положення брів у похмурий погляд, прикутий до предмета інтересу в момент агресивного епізоду. На основі проведено опитування батьків і вихователів встановлено, що домінуючим приводом, який спонукає дитину виражати агресивну поведінку є відмова дорослого слідувати бажанням дитини і зупинка певної дитячої активності, а в дитячому колективі це неможливість безконфліктно поділити іграшки. За відповідями батьків у 57% таких ситуаціях діти виражають обурення, тупають ногами, плачуть, жестами виражають незгоду; 34,2% - плачуть, ображаються, відсторонюються; 30,1% дітей проявляють фізичну агресію, і лише 16,4 % приймають відмову і не протистоять матерям. За результатами опитування вихователів діти проявляли незгоду як реакцію на певну заборону у наступний спосіб: 54,5 % показували заперечний жест головою; 40,9% тупали ногами і падали на підлогу; 34,1% плакали; 29,% вчиняли істерику; 22,7% відверталися від вихователів; у 18,2% робили спроби тікати; у 6,8% могли вдарити. Показник оволодіння мовленнєвими навичками за результатами опитування батьків і вихователів значно відрізняється. Так, батьки рівень мовлення у своїх дітей оцінили як високий у 46,6%; вихователі ж відмітили високий рівень мовлення не більше ніж у 15,9 % дітей досліджуваного віку. Натомість за результатами відповідей вихователів у дітей віком 2-3 роки переважає низький рівень мовлення (72,7%), у категорії 3-3,5 роки – переважає середній рівень (68,2%). Великі розбіжності у результатах можуть наштовхувати на думку про завищену оцінку мовленнєвого розвитку дітей їхніми батьками.

В агресивній поведінці діти яскраво демонструють такі емоції як злість та образа. При вираженні образи в дітей змінюється міміка, вираз обличчя стає засмученим (54%); діти плачуть і відмовляються розмовляти (52,1%);

відходять в сторону чи відвертаються (37%); схиляють голову, закриваються руками (13,7%). При вираженні злості діти кричать - 71,2%; кидаються іграшками - 63%; б'ються – 46,6%; тупають ногами чи падають на підлогу – 32,9%; штовхаються – 21,9%, говорять агресивні слова – 11%.

За результатами опитування вихователів 88,3% педпрацівників спостерігали агресивну поведінку у дітей раннього віку. За результатами опрацювання батьківських анкет 95,5% батьків спостерігали істерики у своїх дітей, причому їх 57,5 % істерики траплялися якщо не щодня, то кілька разів на тиждень, 69,9% випадках діти робили спроби вдарити своїх матерів.

Щодо вербальної складової в агресивних реакціях, то вона набагато нижче виражена ніж емоційний та поведінковий компоненти. Вихователі зазначають, що в моменти агресивної поведінки 43,2% дітей говорять нерозбірливо, їх важко зрозуміти; нічого не кажуть у 40,9% і лише у 15,9 % говорять агресивні слова. 26% батьків чули від своїх дітей фрази «Ти погана мама», «Не люблю тебе» і 34,8% чули у свою адресу «Тікай», «Іди звідси».

Опрацювавши результати анкетування батьків, вихователів та бесіди проведеної з педпрацівниками, можемо говорити про те, що агресивна поведінка дітей, супротив, негативна емоційна реакція та вербальне відштовхування спричиняли у батьків та вихователів певний емоційний відгук. Так дорослі на агресивні реакції дітей відчували роздратування, злість, провину і сором.

Експертне оцінювання підтверджує думку про те, що поведінка протиставлення і протистояння дорослому спричинена потребою дитини досягти більшої автономії та відділити своє «Я», яке відрізняється у суб'єктивних бажання та імпульсах від «Я дорослого».

Тест батьківського ставлення дає можливість оцінювати рівень прийняття дитини батьками і прагнення до взаємодії з нею як високий; батьки не виявляють ознак домінування і не нав'язують авторитарну модель виховання, а також прагнуть, щоб дитина росла соціально адаптованою та активною.

Опрацьовуючи тему агресивної поведінки ми розробили ряд рекомендацій для батьків та вихователів, котрі допоможуть ефективно реагувати на агресивні реакції дітей та сприятимуть вдалому проходженню кризи трьох років.

Гіпотезу, що висувалася на перевірку можна вважати підтвердженою. Результати дослідження свідчать, що агресивна поведінка дітей в сепараційному процесі кризи трьох років спрямована на реалізацію такої діяльності як протистояння дорослому. Протистояння є діяльністю яка забезпечує акт протиставлення як спосіб розмежування себе від іншого. Враховуючи, що емоційні та поведінкові реакції у ранньому віці слабо регулюються дітьми, а вербально-комунікативний компонент не достатньо розвинений, тому процес протистояння носить форму афективного відреагування з яскраво вираженим агресивним забарвленням.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Авдеева Н. Н. Привязанность ребенка к матери и образ себя в раннем детстве. *Вопросы психологии*. 1997. №4. С. 5.
2. Авдеева Н. Н., Ражников В. Г., Мещерякова С. Ю. Психология вашего младенца. АСТ, 1996. 384 с.
3. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Пер з англ. А. А. Валеева, Р. А. Валеевой. Ростов на Дону: Феникс. 1998. 448 с.
4. Аллан Ф. Азбука для родителей. Астрель. 2003. 350 с.
5. Андреева Т. В. Психология семьи. Речь. 2010. 384 с.
6. Баллон Л. Истоки характера у ребенка. *Вопросы психологии*. 1990. №5–6. С. 129–140.
7. Баллон А. Психическое развитие ребенка. «Просвещение». 1967. 194 с.
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Прайм – Еврознак. 2001. 512 с.
9. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Питер: 2009. 400 с.
10. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды. Воронеж: 2001. 352 с.
11. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. URL: <http://ebooks.grsu.by/psihologia/bozhovich-l-i-etapy-formirovaniya-lichnosti-v-ontogeneze.htm>.
12. Большой психологический словарь. Ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. Прайм-Еврознак. 2003. 672 с.
13. Боулби Дж. Привязанность. Гардарика. 2003. 477 с.
14. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. Академический проект. 2004. 232 с.
15. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Питер: 2000. 352 с.

16. Варга А. Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия. *Курс лекций. Речь.* 2001. 144 с.
17. Варга А. Я. Современный ребенок. Энциклопедия взаимопонимания. ОГИ, Фонд научных исследований Прагматика культуры. 2006. 640 с.
18. Винникотт Д. В. Маленькие дети и их матери. Класс. 1998. 80 с.
19. Витакер К. За пределами психики. Класс. 2000. 400 с.
20. Выготский Л. С. Психология развития человека. Эксмо-Пресс. 2003. 1136 с.
21. Выготский Л. С. Собрание сочинений. Детская психология. Ред. Д. Б. Эльконина. Педагогика. Т. 4. 1984.—432 с.
22. Галузяк В. М., Холдовська І. Л. Діагностичний інструментарій класного керівника. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД». 2013. 304 с.
23. Гуськова Т. В. Психологический анализ кризиса трех лет: дис. канд. психол. наук. 1988. 167 с.
24. Гуськова Т. В., Елагина М.Г. Личностные новообразования у детей в период кризиса трех лет. *Вопросы психологии.* Ред. А. М. Матюшкин, А. В. Брушлинский. 1987. №5. вересень-жовтень 1987. С. 78-86.
25. Дитюк А. А. Влияние психологической сепарации на социальную адаптацию личности: дис. канд. псих. наук: 9.00.05. 2018. 353 с.
26. Дитюк А. А. Личностная идентичность и личностная автономия как когнитивно-поведенческий компонент психологической сепарации. *Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции.* 2015. № 8. С. 52.
27. Дитюк А. А. Психологическая сепарация как феномен межличностных отношений: к проблеме определения понятия. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-separatsiya-kak-fenomen-mezhlichnostnyh-otnosheniy-k-probleme-opredeleniya-ponyatiya>.

28. Дитюк А. А. Специфика эмоциональных состояний как компонента психологической сепарации. URL: <https://scienceeducation.ru/ru/article/view?id=22827>.
29. Дитюк А. А. Тревога как способ регуляции психологической сепарации в межличностных отношениях. *Вопросы философии и психологии*. 2016. №4. С. 152.
30. Євдокімова Д. О., Шкрєбтієнко Л. П. Проблеми кризи дітей третього року життя у віковій психології. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. №3 (34). С. 35-39.
31. Ермолаева М. В. Психология развивающей и коррекционной работы с дошкольниками. Московский психолого-социальный ин-тут. 2007. 192 с.
32. Ильина В. Н. Развитие личности ребенка от года до трех лет. У-фактория. 2005. 512 с.
33. Калина Н. Ф. Основы психоанализа. URL: http://pedlib.ru/Books/4/0489/4_0489-10.shtml#book_page_top.
34. Кинодо Ж. М. Приручение одиночества. Когито-Центр. 2008. 254 с.
35. Кляйн М., Айзекс С. Развитие в психоанализе. М. Академический Проект. 2001. 512 с.
36. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. Питер. №9. 2005. 940 с.
37. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон И. Нравственность, агрессия, справедливость. Элементы психологии. 2001. 576 с.
38. Леонтьев Д. А. Симбиоз и адаптация или автономия и трансценденция: выбор личности в непредсказуемом мире. Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнотворчества. Ред. Е. И. Яцута. Кемерово. 2002. С. 3-34.
39. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. URL: https://bookap.info/genpsy/lisina_formirovanie_lichnosti_rebenka_v_obschenii/gl18.shtml.

40. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). Прогресс. 1994. 269 с.
41. Маленова А. Ю. Феномен сепарации: определение проблемного поля исследования. *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. 2013. № 2. С. 41–48.
42. Малер М., Пайн Ф., Бергман А. Психологическое рождение человеческого младенца: Симбиоз и индивидуация. Когито-Центр. 2011. 413 с.
43. Мицкан Т. Н. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. канд. псих. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ. 2013. 241 с.
44. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. 1999. 454 с.
45. Носко И. В. Психология развития и возрастная психология. Навч. пос. Владивосток. 2003. 125 с.
46. Обухова Л. Ф. Детская психология. URL: <https://www.psyoffice.ru/9/obuhl01/txt07.html#4>.
47. Олифиревич Н. И., Малейчук Г. И. Влияние значимых других на развитие идентичности. *Сем. психология и сем. терапия*. 2009. № 3. С. 99.
48. Пертренко Т. В., Сысоева Л. В. Возрастные этапы процесса сепарации от родителей. *Акмеология и психология развития*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozrastnye-etapy-protsessa-separatsii-ot-roditeley>.
49. Пиаже Ж., Инельдер Б. Психология ребенка. Питер. 2003. 160 с.
50. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов. Академия. 2000. 184 с.
51. Психоаналитический словарь. URL: <http://sbiblio.com/biblio/content.aspx?dictid=16&wordid=94209>
52. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. URL: https://bookap.info/psyanaliz/raykroft_kriticheskiy_slovar_psihoanaliza/gl2.shtm.
53. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. №5. Т. 17. С. 3-17.

54. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. Прайм-Евროзнак. 2006. 479 с.
55. Руденок А.І., Євстігнєєва І.В. Експериментальне дослідження проявів агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Матеріали другої міжнародної наукової конференції. Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень. 2021. С. 230-232.
56. Руденок А.І., Євстігнєєва І.В. Статтю подано до збірника.
57. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. Академія. 2017. 386 с.
58. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. *Мир психологи и психология в мире*. 1994. №10. С. 57–62.
59. Сытько Т. И. Структура и типы родительско-детских отношений в процессе семейной сепарации: дис. канд. псих. наук: 19.00.05. 2014. 213 с.
60. Уланова Ю. Ю. Возрастно-половые и семейные факторы проявлений кризиса трех лет у детей: дис. канд. псих. наук: 19.00.13. 2017. 255 с.
61. Уланова Ю. Ю., Василенко В. Е. Протекание кризиса трех лет в связи с факторами возраста, пола, структуры семьи и социализации ребенка. *Вестник Пермського университета*. 2016. № 3 (27). С. 75-85.
62. Уланова Ю. Ю., Василенко В. Е. Проявления кризиса трех лет в связи с особенностями детско-родительского взаимодействия. *Соціальна психологія і общество*. 2016. Т. 7. № 4. С. 68 – 82.
63. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа. 1998. С. 211-231.
64. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/from_an/intro.php.
65. Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л. С. Выготского). Тривола. 1994. 168 с.

66. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. Вопросы психологии. 1971. № 4. С.6 – 20.
67. Эльконин Д. Б. Развитие личности ребенка дошкольника. Переход от раннего детства к дошкольному возрасту. URL: [http://psychlib.ru/mgppu/EPr-1997/EPR-1011.htm#\\$p101](http://psychlib.ru/mgppu/EPr-1997/EPR-1011.htm#$p101).
68. Эриксон Э. Детство и общество. АСТ. 1996. 592 с.
69. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Прогресс. 1996. 340 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета 1.

Шановний учасник опитування! Якщо Вашій дитині від 2-3,5 років, просимо Вас відповісти на подані нижче питання. Ваші відповіді допоможуть в дослідженні теми "Агресивна поведінка дітей дошкільного віку як чинник сепараційного процесу". Опитування є анонімне, отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді. Відповідаючи на кожне питання, вибирайте один варіант відповіді (якщо у формулюванні питання іншого не вказано).

1. Ваша стать _____

2. Ваш вік (вказіть) _____

3. Вік дитини (зазначте) _____

4. Стать дитини (зазначте) _____

5. Яка дитина в сім'ї? (Оберіть варіант)

а) перша;

б) друга;

в) третя;

г) четверта.

6. Ваша дитина відвідує ДНЗ ?

а) так;

б) ні;

в) інша відповідь _____

7. Дитина говорить про себе:

а) у першій особі (називає себе я, мене, моє, мені);

б) у третій особі (називає своє ім'я, Ваня, для Вані, Ваня хоче...)

г) інша відповідь. _____

8. Чи дитина самостійно їсть ложкою?

а) так;

б) ні;

г) частково _____

9. Який рівень мови у дитини? (Виберіть варіант, який найближче відповідає Вашій дитині.)

а) запас слів малий, говорить окремі слова;

б) запас слів середній, говорить словосполученнями, короткими реченнями.

в) запас слів великий, дитина говорить реченнями, не має труднощів у вираженні власних думок і потреб словесно.

10. Як дитина проявляє інтерес до іграшок, які належать іншим дітям? (Можливість кількох варіантів відповідей.)

а) підходить і бере бажане;

б) залучає маму, щоб вона допомогла отримати бажане;

г) просить в іншої дитини, щоб та дала іграшку;

д) інша відповідь _____

11. Як дитина реагує, коли інша дитина бере її іграшку?**(Можливість кількох варіантів відповідей.)**

а) залучає маму, щоб забрати іграшку;

б) забирає іграшку назад самостійно;

в) дає гратися іншій дитині;

г) спочатку дає гратися, а потім забирає іграшку;

д) інша відповідь _____

12. Яка реакція дитини, коли мама відмовляє виконувати бажання чи прохання дитини? Виберіть кілька варіантів.

- а) дитина засмучується, ображається, відсторонюється від мами;
- б) дитина плаче, ображається, відсторонюється від мами;
- в) дитина погоджується з мамою без вираження образи чи протесту.
- г) дитина обурюється, тупає ніжками, показує жестами свою незгоду, плаче;
- д) дитина реагує істерикою, протестом, падає на підлогу з плачем;
- е) може вдарити маму.

13. Чи казала дитина Вам фрази типу: «Ти погана мама», «Тебе не люблю» або щось подібне?

- а) так;
- б) ні;
- в) не пам'ятаю.

14. На які ваші дії чи слова дитина казала Вам фразу типу: «Ти погана мама», «Тебе не люблю»?

Вкажіть. _____

15. Як дитина виражає образ?

- а) міняється вираз обличчя на засмучений,
- б) схиляє голову, закривається руками;
- в) відходить від мами в сторону, відвертається в інший бік;
- г) плаче, відмовляється розмовляти;
- д) інше _____

16. Як дитина виражає злість? (Оберіть кілька варіантів)

- а) б'ється;
- б) кусається;

- в) кричить;
- г) тупає ногами чи падає на підлогу;
- д) кидається іграшками чи іншими предметами;
- е) свариться, говорить агресивні слова;
- є) показує язика;
- ж) штовхається
- з) інше. _____

17. Коли дитина найбільше проявляє злість, протест, обурення?

- а) дитина хоче робити щось самостійно, а їй допомагають (одягатися, роздягати, малювати, складати конструктор тощо);
- б) інші діти забирають іграшки;
- в) потрібно віддавати чужу іграшку;
- г) мама відмовляє у покупці іграшки чи смаколика;
- д) коли потрібно припинити діяльність, якою захопилася дитина (прогулянка, гра іграшками, піском, плюскання водичкою, катання на велосипеді тощо)
- е) Ваш варіант _____

18. Чи говорила дитина у Вашу адресу: «Іди звідси» , «Тікай», «Не хочу тебе»?

- а) так;
- б) ні;
- в) не пам'ятаю.

19. На які Ваші дії чи слова дитина говорила у Вашу адресу: «Іди звідси», «Тікай», «Не хочу тебе».

Вкажіть. _____

20. Чи були у Вашої дитини істерики у віці 2-3 роки?

- а) так;
- б) ні;
- в) не пам'ятаю

21. Як часто у Вашої дитини бували істерики у віці від 2-4 років?

- а) щодня;
- б) кілька разів на тиждень;
- в) раз в тиждень;
- г) кілька разів на місяць;
- д) раз в місяць;
- е) не було істерик;
- є) не пам'ятаю.

22. Що було причиною капризів у дитини ?

- а) у дитини забрала іграшку інша дитина;
- б) потрібно віддавати іграшку, яка належить іншій дитині;
- в) дитина бажає виконувати дію самостійно, а мама не дає чи активно допомагає у цьому;
- г) мама відмовила дитині у бажаному;
- д) мама змушена припинити активну діяльність дитини (гра, катання на велосипеді, прогулянка, гра в пісочниці);

23. Які емоції Ви відчуваєте у відповідь на істеричу, капризи, вперту поведінку дитини, котрі спрямовані на Вас? (Оберіть більше однієї відповіді.)

- а) боїтеся такої реакції дитини у свій бік;
- б) відчуваєте роздратування;
- в) відчуваєте власну провину;
- г) соромитеся такої поведінки дитини;
- д) відчуваєте байдужість на реакцію дитини;
- е) відчуваєте злість;

- є) вас смішить така реакція дитини;
- ж) відчуваєте прийняття ситуації і власну врівноваженість.

24. Чи робила дитина спроби вдарити Вас в момент капризів чи істерик?

- а) так;
- б) ні;
- в) не пам'ятаю.

25. Як швидко дитина заспокоюється після істерики?

- а) досить швидко, за кілька хвилин;
- б) за 10 -15 хв.
- в) за 20-30 хв;
- г) більше пів години.

26. Як легко Вам вдається перемкнути увагу дитини з бажаного, але забороненого предмету чи діяльності на сторонні речі.

- а) дуже легко;
- б) відчуваю труднощі, щоб перенаправити увагу дитини на іншу діяльність чи предмет;
- в) дуже важко перемикаєти увагу дитини на іншу діяльність чи предмет;

27. Чи згадує дитина після капризів чи істерик, що вона хотіла отримати, але їй не дозволили?

- а) так, згадує;
- б) ні, не згадує.

Додаток Б

Шановний вихователю! Просимо Вас взяти участь в опитуванні! Ваші відповіді допоможуть в дослідженні теми "Агресивна поведінка дітей раннього віку як чинник сепараційного процесу". Опитування є анонімне, отримані дані будуть використані тільки в узагальненому вигляді. Відповідаючи на кожне питання, вибирайте один варіант відповіді (якщо у формулюванні питання іншого не вказано).

- 1. Ваш вік _____**
- 2. Ваша стать _____**
- 3. Ваш професійний стаж роботи вихователем**
 - а) до 5 років
 - б) 5-10 років
 - в) 10-15
 - г) 15-20
 - д) 20-25
 - е) 25-30
 - є) більше 30 років
- 4. У якому віці, на вашу думку, діти найбільше проявляють негативізм, протест, агресивну поведінку? (Капризи, істерики, штовхання, кусання, видирання іграшок силоміць.)**
 - а) 2-3 роки
 - б) 3-4 роки
 - в) 4-5 років
 - г) 5-6 років
- 5. Як ви оцінюєте загальний рівень мови дітей у віці 2 – 3 роки ? (Виберіть відповідь, яка найбільш відповідає вашим спостереженням за дітьми.)**
 - а) запас слів малий, говорять крем'яні слова;

- б) запас слів середній, говорять словосполученнями, короткими реченням;
- в) запас слів великий, діти говорять реченнями, не має труднощів у вираженні власних думок і потреб словесно.

**6. Як ви оцінюєте загальний рівень мови дітей у віці 3 – 3,5 роки ?
(Виберіть відповідь, яка найбільш відповідає вашим спостереженням за дітьми.)**

- а) запас слів малий, говорять окремі слова;
- б) запас слів середній, говорять словосполученнями, короткими реченнями.
- в) запас слів великий, діти говорять реченнями, не має труднощів у вираженні власних думок і потреб словесно.

7. Чи доводилося Вам в роботі стикатися з агресивною поведінкою дітей раннього віку (2-3,5 роки)?

- а) так;
- б) ні;
- в) не пам'ятаю.

8. Які агресивні дії у віці 2-3,5 років вихованці закладу могли спрямовувати на вас? (Можливість кількох варіантів.)

- а) кричали до Вас;
- б) штовхали;
- в) могли вдарити;
- г) вітали від Вас;
- д) кусали;
- е) говорили агресивні слова;
- є) штовхали, втікали;
- ж) втікали і кусали, вчиняли істерику
- з) мовчали

и) по різному

9. У який спосіб найчастіше вихованці у віці 2-3,5 років відмовлялися виконувати запропоноване Вами. (Вербальна складова.)

- а) казали: «не хочу, не буду»;
- б) нічого не казали про свою незгоду;
- в) казали щось, але не зрозуміло що саме хотіли повідомити.

10. Які емоції у вихованців у віці 2-3,5 років виникали при відмові виконувати запропоноване Вами. (Емоційна складова)

- а) ображалися;
- б) сердитися;
- в) злилися;
- г) ставали дратівливими;
- д) лякалися.

11. У який спосіб найчастіше вихованці у віці 2-3,5 років відмовлялися виконувати запропоноване Вами. Оберіть кілька варіантів. (Поведінкова складова)

- а) показували заперечний жест головою;
- б) відштовхували Вас;
- в) били Вас;
- г) тупали ногами, падали на підлогу;
- д) плакали;
- е) кричали;
- є) істерили;
- ж) тікали;
- з) відверталися від вас.

12. На які Ваші дії діти проявляли агресію?

- а) забороняли небезпечну дільність дитини (вилазить на стіл, ламає іграшки, смикає штору...);
- б) зупиняли агресію дитини до іншої дитини;
- в) зупиняли активну ігрову діяльність;
- г) робили спроби забрати дитину від мами вранці;
- в) не знаєте, чим ви спровокували агресію до себе.

13. Які емоції Ви відчуваєте на істерику, протест, вперту поведінку дитини, котрі спрямовані на Вас? (Оберіть 1-2 відповіді)

- а) боїтеся такої реакції дитини у свій бік;
- б) відчуваєте роздратування;
- в) відчуваєте власну провину;
- г) соромитеся такої поведінки дитини;
- д) відчуваєте байдужість на реакцію дитини;
- е) відчуваєте злість;
- є) вас смішить така реакція дитини;

14. Що говорять діти в момент прояву агресії до своїх однокласників? (Вербальний компонент.)

- а) вживають агресивні слова;
- б) зазвичай нічого не кажуть до того на кого спрямована агресія;
- в) говорять, але важко зрозуміти, що саме кажуть.

15. Які емоції проявляють діти в момент агресивної поведінки до інших дітей?

- а) злість;
- б) роздратування;
- в) обурення;
- г) образу;

д) емоції не виражені.

16. Як діти проявляють агресію до своїх одногрупників? (Поведінковий компонент.)

- а) штовхаються;
- б) кусаються;
- в) видаляють з рук бажану річ;
- г) б'ються;
- д) кидаються якимось предметом у іншого.

17. На вашу думку, чому виникають конфлікти між дітьми у віці 2-3 років.

- а) не можуть розділити іграшки;
- б) прагнення бути першим;
- г) не беруть грати у компанію;
- в) проблеми в сім'ї.

18. На вашу думку, що є визначальною причиною агресивної поведінки дітей у віці 2-3,5 роки?

- а) неправильне виховання в сім'ї;
- б) криза третього року життя;
- в) велика кількість дітей у групі;
- г) поведінка вихователя;
- е) агресія по відношенню до дитини, яка проявляє агресію.

19. На вашу думку для чого потрібна агресивна поведінка дитині у віці 2-3,5 роки?

- а) щоб роздратувати дорослого;
- б) щоб відстояти своє бажання;
- в) щоб маніпулювати іншими;

- г) щоб порушувати правила.
- д) щоб досягти автономності у поведінці.

20. На Вашу думку, чому діти у віці 2-3,5 роки часто реагують підвищеною агресією на обмеження і заборони?

- а) низький рівень мови і вербальної комунікації;
- б) батьки не виховують;
- в) незріла психіка, не можуть стримувати афекти;
- г) розбалувані батьками.

Додаток В

Експертне оцінювання

Шановні вихователі! Просимо Вас взяти участь в експертній оцінці, метою якої є дослідити зв'язок агресивної поведінки дітей раннього віку з

сепараційним процесом кризи трьох років. Ваші відповіді допоможуть у розробці рекомендацій для батьків, які мають труднощі у вихованні дітей раннього віку. Опитування є анонімним, отримані дані будуть використані в узагальненому вигляді.

1. Ваш стаж роботи на посаді вихователя

- а) до 5 років
- б) 5- 10 років
- в) 10-15 років
- г) 15-20 років
- д) Більше 20 років

2. Чи спостерігали Ви агресивну поведінку в дітей віком 2-3,5 в дитячому закладі?

- а) так:
- б) ні.

3. Чи відомі Вам симптоми кризи трьох років?

- а) так:
- б) ні.

4. Чи відомі Вам ознаки сепараційного процесу під час кризи трьох років?

- а) так:
- б) ні.

5. На вашу думку, агресивна поведінка дітей у кризі трьох років є наслідком чого? Дайте відповідь.

6. Чи є, на Вашу думку, взаємозв'язок між агресивною поведінкою дітей і сепараційним процесом кризи трьох років?

а) так:

б) ні.

7. У чому цей взаємозв'язок полягає?

8. На Вашу думку, як діти проявляють поведінку протиставлення себе дорослому та протистояння йому?

а) небажання виконувати пропозицію дорослого;

б) протидія дорослому;

в) капризи, істерики у відповідь на заборону чи обмеження дорослого;

г) словесний спір.

9. На Вашу думку, яку потребу обслуговує поведінка протистояння і протиставлення дорослому у кризі трьох років?

а) домогтися бажаного;

б) домогтися автономії від позиції дорослого;

в) відділити своє внутрішнє "Я" від "Я іншого";

г) змусити дорослого підкоритися дитині;

д) роздратувати дорослого.

10. На Ваш погляд, які дії дорослого можуть допомогти дитині успішно пройти кризу трьох років?

Додаток Г

Рекомендації вихователям для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей в дитячому колективі.

Для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей раннього віку батькам, вихователям та іншим дорослим, котрі беруть участь у житті дитини важливо знати вікові особливості психічного розвитку дітей в зазначений період. Розпізнавання симптомів кризи трьох років, а також усвідомлення причин їх виникнення дасть можливість дорослим дивитись на агресивну поведінку дітей не лише через призму негативізму і бунтарства? а й глибше познайомитися з важливими процесами становлення особистості, котрі криються за агресивною поведінкою та негативістськими симптомами.

Слабкий рівень розвитку мовлення у дітей раннього віку не дозволяє чітко висловлювати власні думки, бажання і потреби, тому дуже часто аби заволодіти бажаною річчю діти підходять і просто беруть її з рук іншої дитини. Цьому сприяє також той фактор, що діти в ранньому віці тільки починають усвідомлювати розмежування між власним та чужими речами. Такі симптоми як негативізм, впертість, норовливість, свавілля, бунт, знецінення у поведінці дитини додають неприємних моментів у виховному процесі як для батьків так і для вихователів.

В результаті опрацювання результатів дослідження ми розробили ряд рекомендацій на допомогу батькам та вихователям для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей в кризі трьох років.

1. В конфліктній ситуації між дітьми важливо з'ясувати, хто ініціатор, тобто хто хоче відібрати іграшку силоміць в іншої дитини.
2. Дітей, котрі проявляють фізичну агресію вслід розвести в різні сторони, щоб вони фізично не могли нашкодити один одному.
3. Для проведення бесіди з дитиною, дорослому слід присісти, на рівень очей дитини. Це дасть можливість встановити зоровий контакт з дитиною

4. Дорослому не варто одразу приймати одну зі сторін конфлікту – одного захищати, а іншого звинувачувати. Тут важливо бути мудрим арбітром.

5. З дитиною, котра забирала іграшку силоміць важливо провести бесіду.

6. Бесіда має бути побудована таким чином, щоб дитина озвучила вихователю або показала жестом голови, яка була справжня причина її агресивної поведінки. Дорослому слід дізнатися, яку потребу задовільняє дитина у такий спосіб. Цього можна досягнути запитавши дитини спокійним і приймаючим тоном, що вона хотіла від іншого. Якщо дитина погано розмовляє, тоді дорослий запитує у закритій формі: «Ти хотів машинку?», це дасть можливість дитині жестом голови показати «так» або «ні».

Наступний крок - запитання з проясненням чи дали бажану іграшку. Якщо дитина відповідає «ні», наступне запитання, яке важливо задати дитині: «Чи ти просив, щоб тобі дали погратися?». Маленькі діти не мають достатніх комунікативних навичок, тому просити про іграшку, зазвичай, не вміють. У цій ситуації завдання дорослого показати як можна попросити іграшку. Спочатку вихователь має попросити іграшку для себе і цим самим продемонструвати дитині як слід звертатися до іншого. Зазвичай, з вихователем діти діляться іграшками без проблем, тому труднощів у демонстрації прохання не повинно виникати. Після цього вихователь пропонує ініціатору конфлікту повторити спробу і попросити самому, якщо дитина не розмовляє вихователь має попросити за неї. Якщо бажану річ дають погратися, то вихователь підкріплює дію похвалою обох дітей.

7. Якщо дитина не хоче ділитися іграшкою, котра є спільною для всіх вихованців, тоді вихователь бере на себе відповідальність і пропонує зачекати поки перший пограється, відводячи для гри 5-10 хвилин, а потім проводить обмін між дітьми.

8. Важливим умінням в комунікації дітей є навичка домовлятися про обмін іграшками. Вихователь ініціює обмін між дітьми, показує послідовність дій у процесі обміну, свої дії підкреслює відповідними словами: «Дай мені машинку, ось тобі конструктор», «Дай свою ляльку, на мою сумочку» тощо.

При цьому вихователь демонструє як потрібно протягнути руку з власною іграшкою, не забираючи при цьому іграшку іншого. Розвиваючи уміння домовлятися вихователь допомагає дітям розуміти та поважати бажання інших, а також сприяє зменшенню агресивних проявів у поведінці дітей.

9. Якщо дитина з якихось причин цілеспрямовано вдарила дорослого і виражає відверту агресію. Дорослому слід продемонструвати дитині, що така поведінка є недопустимою стосовно дорослого. У цій ситуації потрібно присісти навпроти дитини, взяти її міцно за руки, так щоб вона не могла вдарити і твердим, врівноваженим тоном, дивлячись в очі дитині сказати: «Я не дозволю бити себе». Дорослому слід утримати дитину, якщо вона надалі робить спроби вдарити. Теж саме слід робити, якщо дитина проявляє фізичну агресію до інших дітей. Позиція дорослого має бути стійкою, врівноваженою і непохитною. В жодному разі не можна застосовувати до дитини фізичну агресію, вживати лайливі слова, висміювати чи принижувати.

Додаток Д

Рекомендації для батьків для ефективного реагування на агресивну поведінку дітей.

Опрацювавши результати відповідей батьківського опитування, ми встановили, що найпоширенішим приводом агресивної поведінкової реакції є відмова матері виконувати бажання дитини, а також ситуації в яких матері зупиняють активну діяльність дітей. Ми розробили рекомендації на допомогу батькам в ситуаціях агресивної поведінки дітей.

1. Що робити в ситуації, коли дитина не хоче повертатися додому з прогулянки і категорично відмовляється йти з місця прогулянки. Ми знаємо, що у віці 2-3 роки між матір'ю і дитиною є тісний емоційний зв'язок, котрий в психології має назву прив'язаність. Зупинятися на розкритті суті феномену прив'язаності не будемо, зазначимо лише, що це явище вперше описав англійський психоаналітик Дж. Боулбі []. Не дивлячись на те, що в кризі трьох років дитина може демонструвати перебільшену самостійність і самодостатність, все ж таки в ситуаціях, де матір віддаляється від дитини, остання може демонструвати тривогу, і бажання повернутися до матері. Знання цього взаємозв'язку між обома можна використати для регуляції поведінки дитини в ситуаціях, коли дитина не реагує на прохання матері йти за нею. Матір може, спокійно і впевнено сказати дитині: «Якщо ти хочеш, лишайся, але я йду додому!» В це момент мама може продемонструвати, що вона справді йде і зробити кілька кроків у напрямку від дитини. Як правило діти, швидко реагують на віддалення матері, лишають гру і йдуть за нею. Слід враховувати, що дитина може також в цій ситуації плакати, проявляти злість і обурення, але вона буде йти за матір'ю. Важливо, щоб мама не залякувала дитину що, з нею трапиться щось страшне у відсутності мами. Мама має пояснити дитині, що вона поважає її бажання гратися, бачить, що дитина засмутилася, сердиться та не хоче повертатися додому, проте мама не може змінити ситуацію, і своє рішення.

2. Якщо дитина сильно вередує, впадає в істеріку, батьки можуть спробувати відвернути увагу дитини на іншу діяльність чи предмет. Якщо ніякі вмовляння не допомагають, можна дати можливість дитині трішки покапризувати.
3. Серед матерів побутує думка про те, що ігнорування дитячих капризів та істерик є ефективним методом заспокоїти дитину. На жаль, такий спосіб справді зовні може давати тимчасовий ефект, проте для дитини він не має належного виховного ефекту. Поведінка ігнорування - це спроба дорослого не помічати присутність дитини, її настрою та поведінки. Негативістські симптоми, як відомо, у дітей третього року життя несуть характер спрямований на зміну стосунків на осі дитина – дорослий, в якій дитина, скеровує свою поведінку для досягнення суб'єктності у взаєминах з дорослим, чого не було раніше. Тому, ігнорування дорослим агресивної поведінки та поганого настрою дитини, може сприйматися як спроба невизнання за дитиною суб'єктності у міжособистісних взаєминах.
4. Альтернативою ігноруванню може бути поведінка дорослого, котра дає можливість дитині емоційно відреагувати, після чого мама проговорює дитині, що з дитиною відбулося і які емоції вона відчуває. Наприклад, мама каже: «Я бачу, що ти дуже хотів, цю машинку, ти дуже засмутився, тому, що я її не купила. Мені шкода, що ти так сильно плачеш, я тебе люблю, але, на жаль, не можу купити цю іграшку!» Таким чином, мама підтверджує факт відмови купувати іграшку, визнає емоційний стан дитини, який може виражатися засмученням чи злістю, проте не відступає від свого рішення відмовити дитині. З одного боку мама приймає дитину з її емоційно незрілою реакцією, з іншого – виставляє чітку рамку, яка реалізовується через відмові дитині.
5. Після вщухання дитячих емоцій мама може пояснити дитині причину своєї відмови.
6. Батькам важливо зберігати емоційну рівновагу в ситуаціях дитячих капризів та істерик, і не відповідати дитині криком на крик, а роздратуванням на роздратування. Також важливо не залякувати дитину, не принижувати словесно та емоційно в моменти її агресивних проявів.

7. Батькам важливо у своїх заборонах бути виваженими та послідовними. Якщо вирішили заборонити якусь річ чи дію, варто дотримуватися цього рішення, а не поступатися дитині при найменшому опорі з її боку.
8. Рекомендації для вихователів, можуть також успішно використовуватися і батьками у виховних цілях.